

Centraal Planbureau

Onzekere
wereld | *Nederlandse
economie stabiel*

**Centraal
Economisch
Plan
2016**

Onzekere
wereld

*Nederlandse
economie stabiel*

Centraal
Economisch
Plan
2016

Inhoud

1	Samenvatting.....	8
1.1	Samenvatting en inleiding.....	9
1.2	Beschouwing.....	17
2	De economie in 2016 en 2017	23
2.1	De internationale economie	24
2.2	De Nederlandse economie.....	30
3	Begroting en koopkracht	46
3.1	Overheidstekort en overheidsschuld.....	47
3.2	De raming en de begrotingsregels.....	49
3.3	Collectieve uitgaven	52
3.4	Collectieve lasten	57
3.5	Koopkracht	59
	Bijlage.....	67
	Verklaring van afkortingen	94

Lijst van kaders in de hoofdstukken

- 1 Samenvatting
 - Onzekere wereld – 11

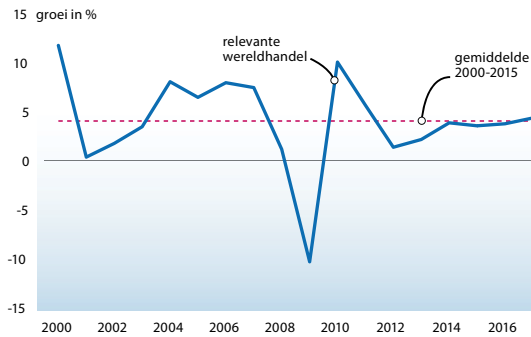
- 2 De economie in 2016 en 2017
 - Hervatting grenscontroles in Schengenlanden remt economische groei – 29
 - Onzekerheid rondom de raming – 31
 - Wig beweegt mee met conjunctuur – 34
 - Toegerekende vergoeding bankdiensten drukt arbeidsinkomensquote – 45

- 3 Begroting en koopkracht
 - Hoe zitten asielzoekers in de raming? – 54
 - Rijksambtenaren vooral uitvoerders – 56

De belangrijkste conclusies uit de CEP-raming 2016

Gematigd herstel werelddeconomie

Voor Nederland relevante wereldhandel is in 2016 **3,8%**, versnelt naar **4,4%** in 2017.

Depreciatie euro is vorig jaar gestopt.

Grondstoffenprijzen en vooral olieprijs zijn verder gedaald.

Mondiale economische groei **2,9%** in 2016 en **3,2%** in 2017. Groei in opkomende economieën vertraagt; geavanceerde economieën tonen bescheiden herstel.

Internationale onzekerheden

Een Brexit kan via het kanaal van de handel op termijn een negatief effect op de Europese en Nederlandse economie hebben.

Een toenemende instroom van asielzoekers kan tot gevolg hebben dat landen het Schengenverdrag buiten werking stellen, met een negatief effect op het Nederlandse bbp.

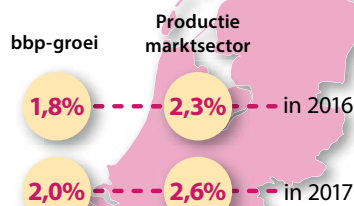
Financiële markten zijn nerveus door uiteenlopende onzekerheden.

Aanhoudende volatiliteit op de financiële markten schaadt het investeringsklimaat.

Nederlandse economie herstelt gestaag

In 2016 wordt een inflatie van **0,3%** verwacht, in 2017 trekt dat aan tot **1,0%**.

Asielzoekers

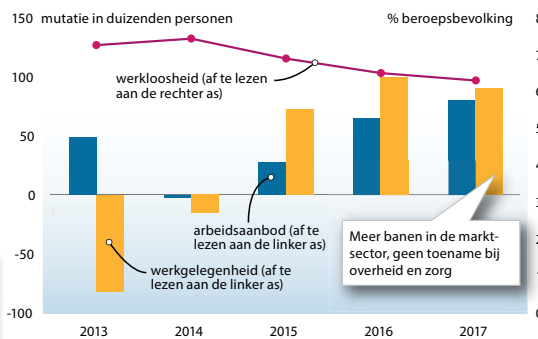

Grote maatschappelijke impact voor asielzoeker en ontvangende regio.

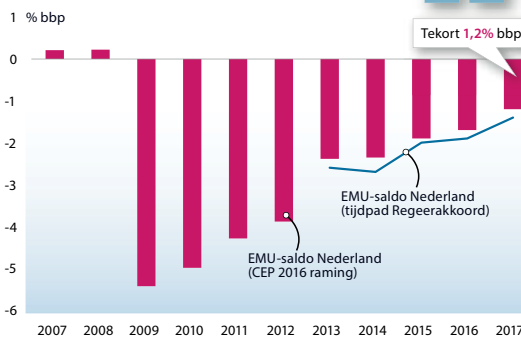
Extra kosten opvang asielzoekers ten opzichte van 2015: **0,5 miljard** in 2016 en **0,7 miljard** in 2017.

De werkloosheid daalt traag, naar **6,5%** in 2016 en naar **6,3%** in 2017.

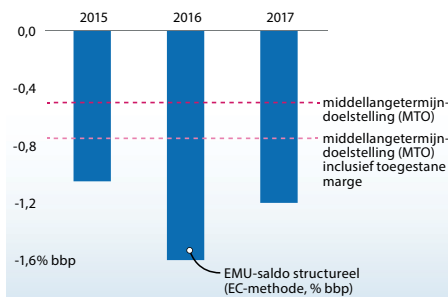
Meer banen in de marktsector, geen toename bij overheid en zorg

Overheidstekort daalt verder

Tekort 1,2% bbp

Europese begrotingsregels

De verbeteringen in het structureel saldo zijn minder dan de Europese doelstelling. De uitgaven komen boven de toegestane maxima.

Deze infographic is gebaseerd op de Raming CEP 2016 van het CPB. Voor de oorspronkelijke tekst, grafieken en de exacte gegevens zie: <http://www.cpb.nl/publicatie/raming-cep-2016>.

1 Samenvatting

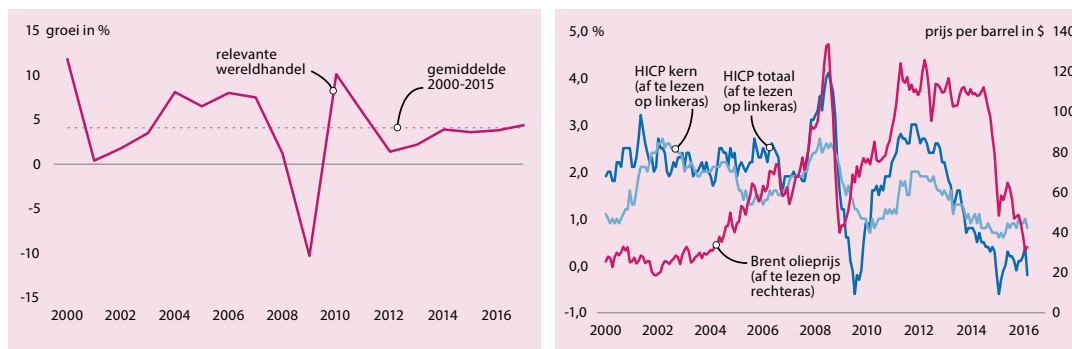
Mondiaal zet het gematigde economisch herstel door, met een groei van de wereldeconomie van 2,9% dit jaar en 3,2% volgend jaar. De voor Nederland relevante wereldhandel trekt geleidelijk aan naar 4,4% in 2017. De onzekerheden in het internationale beeld zijn aanzienlijk en de risico's zijn overwegend neerwaarts. De Nederlandse economie herstelt zich gestaag maar niet uitbundig van de grote recessie en de eurocrisis, met een groei van 1,8% dit jaar en 2,0% volgend jaar. In beide jaren gaat de productiegroei gepaard met een toename van de werkgelegenheid die gedreven wordt door de groei van de marktsector. Per saldo resulteert een daling van de werkloosheid naar 6,3% in 2017. Als gevolg van aanhoudend gematigd economisch herstel daalt het overheidstekort van 1,9% bbp vorig jaar tot 1,7% bbp in 2016 en 1,2% bbp in 2017.

1.1 Samenvatting en inleiding

Mondiaal zet het gematigde economisch herstel ondanks de recente vertraging door, met een groei van de wereldeconomie van 2,9% dit jaar en 3,2% volgend jaar. De meest recente realisaties van de bbp-groei over het vierde kwartaal 2015 laten over de gehele linie een teleurstellend beeld zien. De mondiale groei is naar verwachting dit jaar nauwelijks hoger dan vorig jaar, terwijl de groei in dat jaar het laagst was sinds het crisisjaar 2009. De groei in de opkomende economieën vertraagt en voorlopende indicatoren laten voor economieën als China en Rusland op zijn best tentatief tekenen van voorzichtige stabilisatie zien. De geavanceerde economieën laten een bescheiden herstel zien, met de VS voorop. Voorlopende indicatoren wijzen op een afvlakkende groei in de VS en op een min of meer stabiele groei in het eurogebied. In de raming groeit het eurogebied gestaag maar zeker niet uitbundig, met 1,6% dit jaar en 1,7% volgend jaar.

De voor Nederland relevante wereldhandel laat een vergelijkbaar beeld zien (figuur 1.1 links), met een in historisch perspectief matige groei vorig jaar (3,6%) en dit jaar (3,8%). Vooral onder invloed van de gestaag doorzettende groei in de geavanceerde economieën is volgend jaar sprake van een lichte versnelling naar 4,4%, gelijk aan het gemiddelde sinds de eeuwwisseling. De onzekerheden in het internationale beeld zijn groot (zie kader).

Figuur 1.1 Matige groei relevante wereldhandel (links); lage olieprijs draagt bij aan lage inflatie eurogebied (rechts)

Bron: OESO, IMF, CPB ([link](#)).

De depreciatie van de euro is vorig jaar tot staan gekomen. De bepalende factoren in het prijzenbeeld zijn de recent aanhoudende daling van de grondstoffenprijzen en vooral de olieprijs.¹ De invoerprijs van brandstoffen in euro's zal daardoor dit jaar net als in 2015 fors dalen. Dit is een belangrijke oorzaak van de lage inflatie in het eurogebied. De inflatie in het eurogebied is al geruime tijd dalend en laag. Gecorrigeerd voor de prijsdalingen van energie en onverwerkte voedingsmiddelen is de inflatie sinds 2015 redelijk stabiel en laat zelfs een licht stijgende tendens zien (zie figuur 1.1 rechts). In de raming komt de inflatie in het eurogebied uit op 0,5% dit jaar. Volgend jaar neemt de inflatie toe naar 0,9%, onder andere door het verdwijnen van de doorwerking van de gedaalde olieprijsen. De (5-jaars)

¹ De raming van het buitenlandbeeld (wisselkoersen, olieprijs, rentes) is gebaseerd op realisaties die in de vierde week van 2016 beschikbaar zijn gekomen.

inflatieverwachting, een richtpunt in het monetaire beleid van de ECB, ligt momenteel rond de 1,5%.

Financiële markten zijn nerveus, en wereldwijd zijn de aandelenkoersen recentelijk gedaald onder invloed van de onzekerheid over de groei van opkomende economieën en met name van China, de sterk dalende olieprijs, en de onzekerheid over de mate waarin het monetaire beleid daar nog effectief op kan reageren. Vooral bankenaandelen hebben te lijden gehad en de *credit default swaps* voor banken lieten een stijging zien. Dit wijst op aanhoudende onzekerheid over de soliditeit van het bankwezen. Het monetaire beleid van centrale banken in de geavanceerde economieën blijft ruim. Zowel in Japan (februari), als in het eurogebied (december) is de depositorente verder verlaagd. In de VS werd de beleidsrente wel verhoogd in december, maar verdere stijging lijkt voorlopig niet waarschijnlijk. Het ruime monetaire beleid en de vlucht van beleggers naar *safe havens* gaan samen met historisch lage en in veel gevallen zelfs negatieve (korte) rentes.

Specifieke risico's uit de internationale omgeving zijn vooral neerwaarts. De volatiliteit op de financiële markten in reactie op de onzekerheid over de economische ontwikkeling in China, de olieprijs en het tempo van de normalisering van het monetaire beleid in de VS, vormt ook een risico. Aanhoudende volatiliteit schaadt het investeringsklimaat. Op 23 juni wordt in het Verenigd Koninkrijk een referendum over het EU-lidmaatschap gehouden. Een Brexit zou via het kanaal van de handel op termijn een negatief effect op de Europese en Nederlandse economie kunnen hebben. Daarnaast bestaat het risico dat landen in reactie op de toenemende instroom van asielzoekers uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika het Schengenverdrag buiten werking stellen. Dit remt het vrije verkeer van personen en goederen binnen de EU met negatieve effecten voor de Nederlandse economie als gevolg.

De Nederlandse economie

De Nederlandse economie herstelt gestaag van de grote recessie en de eurocrisis, met een groei van 1,8% dit jaar en 2,0% volgend jaar. De economische ontwikkeling is niet uitbundig, maar er is wel sprake van inhaalgroei. In beide jaren groeit de Nederlandse economie bovendien sneller dan die van het eurogebied. Zoals reeds besproken, zijn de onzekerheden momenteel relatief groot en domineren met name in de internationale omgeving de negatieve risico's (zie kader). In figuur 1.2 (rechts) is de onzekerheid rond de puntschatting van de bbp-groei geïllustreerd met een zogenaamde *fan chart*, die de waarschijnlijkheid van de verschillende uitkomsten grafisch weergeeft.

Zowel dit jaar als volgend jaar dragen alle bestedingscategorieën bij aan de groei (figuur 1.2 links). De bijdrage van de binnenlandse bestedingen aan de groei is dit jaar, evenals vorig jaar, groter dan die van de uitvoer. De bijdrage van de uitvoer blijft met name achter door de lagere gasproductie; er wordt meer gas geïmporteerd en minder geëxporteerd.

Volgend jaar neemt de bijdrage van de binnenlandse bestedingen af, doordat de groei van de investeringen en van de overheidsbestedingen wat lager is. De groei van de uitvoer neemt bovendien volgend jaar toe naar 4,1% doordat de wereldhandel wat versnelt en het dempende effect van de lagere gasproductie op de uitvoer wegvalt.

Onzekere wereld

Begin van het jaar bleken financiële markten opnieuw bevangen door onrust. Wereldwijd zijn aandelen in waarde gedaald en weer gedeeltelijk hersteld. Vooral olieproducenten, mijnbouwbedrijven en Europese banken hebben waarde verloren. De onrust lijkt te worden ingegeven door een veelheid aan onzekerheden: onzekerheid rond de groeivoorzichten in de Verenigde Staten, Europa, Japan en China; onzekerheid rond de olieprijsontwikkeling en de gevolgen voor de wereldeconomie ingeval de huidige laagte van de olieprijs langere tijd aanhoudt; onzekerheid rond een mogelijk Brexit; en onzekerheid rond het vermogen van het financiële systeem in Europa om nieuwe schokken op te vangen. Daarnaast is er beleidsonzekerheid over het wisselkoersbeleid in China, de normalisering van monetair beleid in de Verenigde Staten en de voortgaande kwantitatieve verruiming in het eurogebied en Japan. Lang niet al deze zorgen zijn nieuw, maar eind vorig jaar was de stemming positiever.

Feit is dat de groeicijfers in het laatste kwartaal van 2015 in het algemeen lager zijn uitgevallen dan verwacht en dat de vooruitzichten voor opkomende economieën verder zijn verzwakt. Dit was voor de OESO aanleiding om in februari de groeiprojecties (opnieuw) te verlagen en de nadruk op neerwaartse risico's te vergroten. Ook de CEP-raming van de relevante wereldhandel in 2016 is lager dan de decemberraming (3,8% om 4,3%), waarbij we voor 2017 uitgaan van een herstel naar 4,4%. Daarnaast is de raming van het wereld-bbp lager dan in de vorige raming, vooral door somberdere vooruitzichten in opkomende economieën (met uitzondering van China).

Wat zijn de gevolgen voor de Nederlandse economie als een groot aantal ontwikkelde landen en China hun binnenlandse bestedingen – consumptie van duurzame goederen en investeringen – uitstellen? Stel dat de bestedingen in de grote ontwikkelde landen met 1% bbp dalen – zoals in een typische recessie gebeurt – en in China met 2% bbp (a).

De groei in Nederland wordt hierdoor met 0,2% in 2016 en 0,5% in 2017 geraakt. Vooral de uitvoer neemt sterk af onder invloed van een daling van de relevante wereldhandel. In 2017 worden ook de consumptie en investeringen geraakt. De internationale vraaguitval leidt tot dalende concurrentenprijzen en invoerprijzen in 2017 met ongeveer 1%. Als gevolg hiervan komt ook de inflatie in Nederland lager uit.

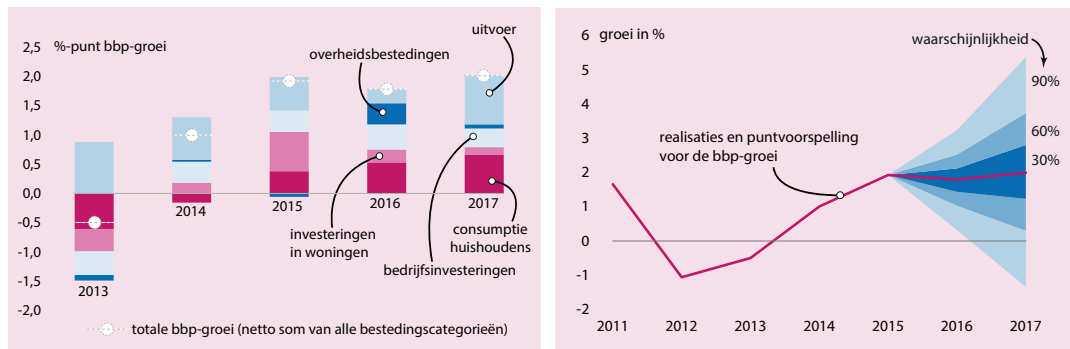
Onzekerheidsvariant

	2016	2017
	mutaties per jaar	
Relevante wereldhandel	-0,9	-1,4
Concurrentenprijs	-0,1	-1,0
Prijspeil goedereninvoer	-0,2	-1,1
Bruto binnenlands product	-0,2	-0,5
Consumptie huishoudens	0,0	-0,2
Investeringen (inclusief voorraden)	0,0	-1,5
Uitvoer van goederen en diensten	-0,7	-1,2
Invoer van goederen en diensten	-0,5	-1,2
Inflatie	-0,1	-0,5
Werkgelegenheid (uren)	-0,1	-0,3
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	0,1	0,3
EMU-saldo (%bbp)	-0,1	-0,3

(a) IMF, 2009. World Economic Outlook: Crisis and Recovery, International Monetary Fund, Washington D.C ([link](#)). De langjarige groei is de afgelopen 45 jaar gemiddeld 3,5% geweest. De groei in een gemiddelde recessieperiode (vijf periodes sinds 1970 geïdentificeerd door het IMF) is 2,5%.

De consumptie groeit dit jaar met 1,6% en met 2,0% in 2017. Dit jaar groeit het reëel beschikbaar inkomen door stijgende reële contractlonen, de toenemende werkgelegenheid en het 5 miljard-pakket. Ook de beperkte daling van de gemiddelde pensioenpremie door de verlaging van de opbouw heeft dit jaar een positief effect. Een deel van het extra inkomen wordt gespaard. In 2017 ijlt het positieve effect van het 5 miljard-pakket na en steunt ook de groei van de werkgelegenheid de consumptie. De aantrekkende woningmarkt ondersteunt volgend jaar de groei van de consumptie door positieve vermogenseffecten. Daartegenover staat volgend jaar een toename van de pensioenpremies in reactie op de daling van zowel rente als aandelenkoersen. In beide jaren is er niet of nauwelijks sprake van indexering van de pensioenen.

Figuur 1.2 Alle bestedingscategorieën (a) dragen bij aan de groei (links), onzekerheid rond de groeiraming (rechts)

(a) De bijdrage van de overheidsbestedingen aan de bbp-groei betreft alleen de directe bestedingseffecten van de uitgaven via consumptie en investeringen van de overheid. De effecten van andere overheidsuitgaven, waaronder inkomensoverdrachten en subsidies, kunnen een bijdrage aan de groei hebben via de bestedingen van huishoudens en bedrijven. Dit laatste geldt ook voor belastingen.
Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

Het herstel op de woningmarkt, dat in 2014 is ingezet, duurt voort. In de raming neemt het tempo van de huizenprijsstijging in 2016 en 2017 nog iets toe (figuur 1.3 links). Doordat de markt minder ruim wordt, neemt de kans op prijsstijgingen geleidelijk toe. De groei van het aantal transacties van bestaande koopwoningen zal zich na de piek in de afgelopen jaren gematigder voortzetten. Door inhaalvraag en doordat het aantal koopwoningen is toegenomen, kan het aantal transacties nog iets verder stijgen ten opzichte van het pre-crisisniveau. Dit jaar groeien woninginvesteringen met bijna 8%, deels als gevolg van overloop van de hoge investeringen vorig jaar. Volgend jaar vlakken de investeringen af naar 4%. De trend in verleende bouwvergunningen en de verkoop van nieuwbouwwoningen blijft positief.

De investeringen nemen dit jaar fors toe met 6% nadat ze vorig jaar ook al sterk waren toegenomen met 7,2%. Deels is dat het gevolg van de oplopende bezettingsgraad in de afgelopen jaren. Daarnaast worden de lage grondstoffen- en energieprijzen op korte termijn niet volledig doorberekend in de afzetprijzen, waardoor de winstgevendheid van bedrijven verbetert en de mogelijkheid om te investeren toeneemt. Verder zorgen de lage financieringskosten door de lage rente voor een extra impuls. Door de meer dan gemiddelde groei van de investeringen in 2015 en 2016 komt de investeringsquote in de loop van 2016

alweer boven het langjarig gemiddelde uit (figuur 1.3 rechts). Het investeringsniveau is daarmee toereikend om de productiecapaciteit in lijn te houden met de vraag. De noodzaak

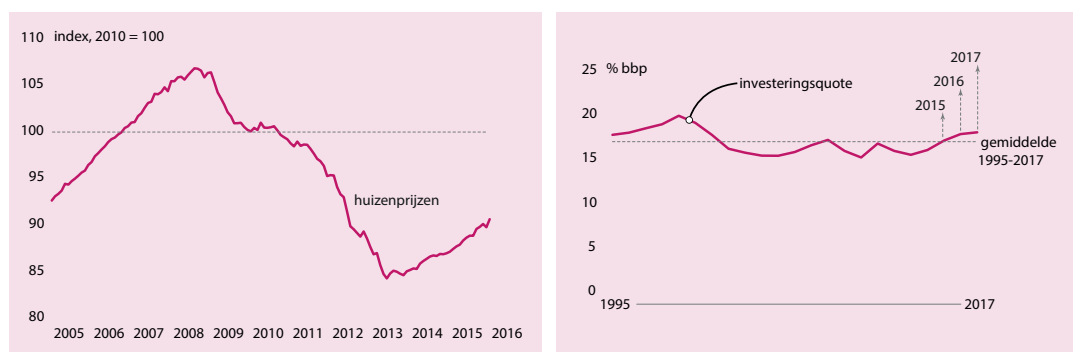
Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2012-2017

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
mutaties per jaar in %						
Internationale economie						
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	1,4	2,2	3,9	3,6	3,8	4,4
Concurrentenprijs (a)	5,3	-3,2	-1,3	6,2	-1,3	0,2
Olieprijs (dollars per vat)	111,7	108,7	99,0	52,5	31,7	37,7
Eurokoers (dollar per euro)	1,28	1,33	1,33	1,11	1,09	1,09
Lange rente Nederland (niveau in %)	1,9	2,0	1,5	0,7	0,6	0,6
Volume bbp en bestedingen						
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	-1,1	-0,5	1,0	1,9	1,8	2,0
Consumptie huishoudens	-1,2	-1,4	0,0	1,6	1,6	2,0
Consumptie overheid	-1,3	0,1	0,3	-0,3	2,0	0,2
Investerings (inclusief voorraden)	-6,2	-5,3	2,7	7,2	6,0	4,2
Uitvoer van goederen en diensten	3,8	2,1	4,0	4,2	3,6	4,1
Invoer van goederen en diensten	2,7	0,9	4,0	4,9	5,0	4,5
Prijzen, lonen en koopkracht						
Prijs bruto binnenlands product	1,4	1,4	0,8	0,5	1,1	0,9
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	1,2	0,5	-0,7	0,7	-0,8	0,5
Prijs goedereninvoer	3,2	-1,6	-3,1	-5,5	-7,3	1,8
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	2,8	2,6	0,3	0,2	0,3	1,0
Contractloon marktsector (d)	1,6	1,2	1,0	1,2	1,5	1,7
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	-1,9	-1,3	1,4	1,0	2,3	0,2
Arbeidsmarkt						
Beroepsbevolking	1,5	0,8	-0,4	0,4	0,3	1,2
Werkzame beroepsbevolking	0,6	-0,8	-0,6	1,0	0,7	1,5
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen)	516	647	660	614	580	570
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	5,8	7,3	7,4	6,9	6,5	6,3
Marktsector (b)						
Productie	-1,2	-1,2	1,9	2,7	2,3	2,6
Arbeidsproductiviteit (per uur) (d)	-0,1	-0,2	1,4	1,3	0,8	1,4
Werkgelegenheid (in uren) (d)	-1,2	-0,9	0,5	1,4	1,4	1,2
Loonvoet (per uur) (d)	2,9	1,3	1,7	1,3	2,2	2,1
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	78,5	79,6	79,2	77,7	77,8	78,2
Overig						
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen) (c)	-0,8	-0,4	0,8	0,9	2,2	1,6
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	10,2	11,0	10,6	11,1	11,1	10,5
niveau in % bbp						
Collectieve sector						
EMU-saldo	-3,9	-2,4	-2,4	-1,9	-1,7	-1,2
EMU-schuld (ultimo jaar)	66,4	67,9	68,2	66,3	65,4	64,1
Collectieve lasten	36,0	36,6	37,5	37,5	37,5	37,7

(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.
(b) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.
(c) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen.
(d) Het CPB gebruikt met ingang van het *CEP 2016* gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Bij de publicatie van het *CEP 2016* op maandag 21 maart a.s. verschijnt hierover een CPB Achtergronddocument met meer toelichting.

tot het nog verder verhogen van de productiecapaciteit is daarmee beperkter, waardoor de groei van de investeringen voor 2017 afvlakt naar 4,2%.

Figuur 1.3 Herstel huizenprijzen zet door (links); investeringsquote boven langjarig gemiddelde (rechts)

Bron: eigen bewerking cijfers CBS ([link](#)).

De groei van de productie wordt bijna geheel gerealiseerd in de marktsector. Het besluit om de gaswinning in het Groningenveld te beperken tot 27 mld m³ remt de groei dit jaar met 0,2%-punt. De productie in de zorg levert zowel dit als volgend jaar weer een positieve bijdrage aan de totale productie.

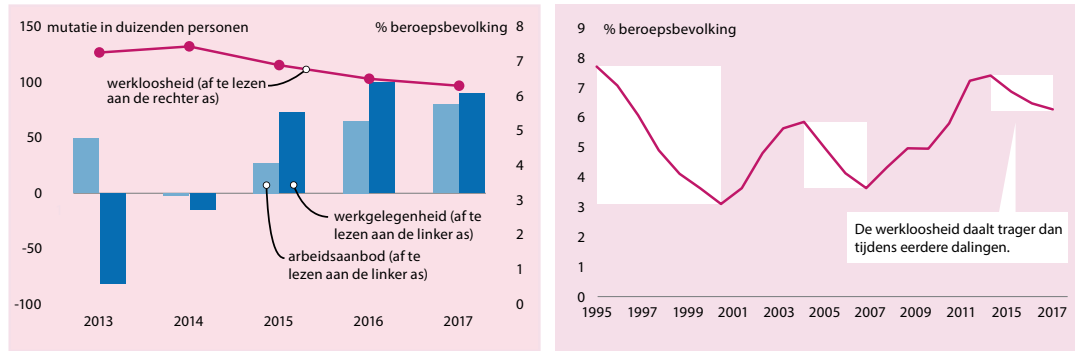
Arbeidsmarkt

De toename van de productie gaat gepaard met een toename van de werkgelegenheid in de marktsector van 1,4% in 2016 en 1,2% in 2017. Doordat de vraag naar arbeid vertraagd reageert op de productie is de groei van de werkgelegenheid in de marktsector volgend jaar wat lager dan dit jaar. Dit jaar is sprake van werkgelegenheidsgroei in de marktsector en bij de overheid. De stijging in 2017 wordt geheel veroorzaakt door toenemende werkgelegenheid in de markt. De lichte stijging van de werkgelegenheid in de zorg wordt dan gecompenseerd door een dalende werkgelegenheid bij de overheid.

Tegelijkertijd neemt het arbeidsaanbod in beide jaren toe, zowel door trendmatige als door beleidsmatige factoren. Trendmatig neemt de participatie van vrouwen en vijftigplussers toe. Beleid dat bijdraagt aan de groei van het arbeidsaanbod, is met name de lastenverlichting in het 5 miljard-pakket en de stijging van de AOW-leeftijd. De verhoogde instroom van asielzoekers heeft in 2016 en 2017 nog nauwelijks effect op het arbeidsaanbod, omdat statushouders in eerste instantie bezig zijn met integreren alvorens toe te treden tot de arbeidsmarkt.

Per saldo is de toename van de werkgelegenheid net groot genoeg om het extra arbeidsaanbod te absorberen (figuur 1.4 links). De werkloosheid daalt daardoor dit jaar naar 6,5% en volgend jaar verder naar 6,3%. Deze afname is traag in vergelijking met het tempo in eerdere perioden van dalende werkloosheid (figuur 1.4 rechts), toen de afname van de werkloosheid gemiddeld op 0,5% tot 1,0%-punt per jaar lag. Een verklaring daarvoor is dat de werkgelegenheid bij de overheid en vooral in de zorg nu niet of nauwelijks toeneemt.

Figuur 1.4 Werkgelegenheid markt stijgt net voldoende om arbeidsaanbod te absorberen (links), daling werkloosheid traag vergeleken bij eerdere dalingen (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

Lonen, prijzen en koopkracht

De ontwikkeling van de inflatie (hicp) wordt dit jaar sterk bepaald door de gedaalde olie- en invoerprijzen, en komt daardoor op 0,3%. Volgend jaar stijgt de inflatie naar 1,0% omdat de olie- en invoerprijzen dan een positief in plaats van een negatief effect hebben. De ontwikkeling van de huren heeft in beide jaren een beperkt opwaarts effect op de inflatie van 0,1%-punt.

De contractloonontwikkeling in de marktsector ligt dit jaar op 1,5% en neemt volgend jaar iets toe naar 1,7% door een wat gunstigere situatie op de arbeidsmarkt en een toegenomen loonruimte bij bedrijven door een stijging van de winsten in de afgelopen jaren. De hogere contractlonen in de marktsector gaan in beide jaren gepaard met een incidentele loonstijging van 0,5%. De ontwikkeling van de contractlonen, incidentele lonen en sociale lasten leidt tot een (reële) loonvoetontwikkeling die ongeveer in lijn is met de arbeidsproductiviteitsgroei. De arbeidsinkomensquote blijft dan ook in beide jaren vrij constant.

De invloed van de verder dalende energieprijzen op de inflatie vertaalt zich dit jaar nauwelijks in lagere contractlonen, omdat die voor bijna de helft van de werknemers al vastliggen. Daarmee ontstaat dit jaar vanuit de reële loonstijging van 0,9% een positieve impuls op de koopkracht en verbetert de mediane statische koopkracht met 2,3% (tabel 1.2). Ook de maatregelen in het 5 miljard-pakket, met onder andere intensiveringen van de arbeidskorting, de kindregelingen, de inkomensafhankelijke combinatiekorting en de ouderenkorting onder de inkomensgrens van 36.000 euro, hebben een positief effect op de koopkracht in 2016. Ongunstig voor de koopkracht is onder andere het afschaffen van de ouderentoeslag in box 3, de lagere ouderenkorting boven de inkomensgrens van 36.000 euro en het verhogen van het lage IAB-tarief voor ouderen en zelfstandigen. In 2017 is sprake van een beperktere toename van de mediane statische koopkracht (met 0,2%). Werkenden zien hun koopkracht toenemen door een reële loonstijging van 0,6%. Werkenden hebben verder onder andere voordeel van de intensivering van de arbeidskorting. Bij huishoudens met een laag inkomen, uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden treedt koopkrachtverlies op in 2017. Pensioenen worden volgend jaar nauwelijks geïndexeerd. Ongunstig voor de koopkracht van deze groepen is onder andere de verlaging van de (maximale) algemene heffingskorting, de beperking van de zorg- en huurtoeslag en het verlagen van de

ouderenkorting onder de inkomensgrens van 36.000 euro. Traditioneel wordt vóór de verzending van de begrotingsstukken het koopkrachtbeeld voor het komende jaar gezien.

Tabel 1.2 Koopkrachtmutaties 2016 en 2017

	2016	2017	
	mediaan koopkrachtmutatie in % (a)	omvang in % totaal (b)	
Inkomensniveau (c)			
< 175% wml	1,5	-1,1	36
175 - 350% wml	2,9	0,3	39
350-500% wml	3,0	0,7	15
> 500% wml	2,3	0,8	10
Inkomensbron (d)			
Werkenden (e)	3,4	0,6	63
Uitkeringsgerechtigden	1,1	-1,0	10
Gepensioneerden	1,1	-1,3	25
Huishoudtype			
Tweeverdieners	2,8	0,4	52
Alleenstaanden	1,7	-0,4	42
Alleenverdieners	1,7	-0,2	6
Gezinssamenstelling (f)			
Met kinderen	3,5	0,7	26
Zonder kinderen	2,8	0,4	49
Alle huishoudens	2,3	0,2	100

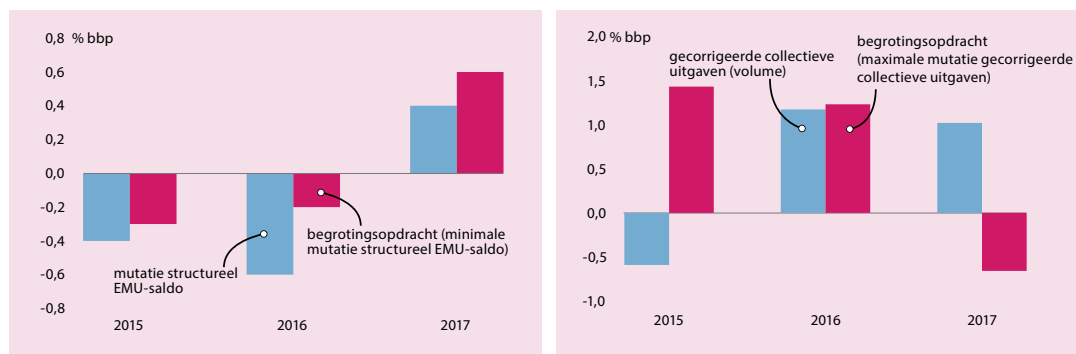
(a) Statistische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.
 (b) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2016.
 (c) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; bruto minimumloon (wml) is in 2016 ongeveer 19.800 euro.
 (d) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winstinkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroegpensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.
 (e) Bij de koopkrachtmutatie van werkenden wordt geen rekening gehouden met incidentele mutaties van het loon, zoals het ontvangen of wegvallen van bonussen.
 (f) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

Overheidsfinanciën

Als gevolg van het aanhoudende gematigd economisch herstel daalt het overheidstekort van 1,9% bbp vorig jaar tot 1,7% bbp in 2016 en 1,2% bbp in 2017. In 2016 wordt het effect van de oploep van de tekortreducerende maatregelen van het Regeerakkoord Rutte-Asscher geneutraliseerd door het expansieve effect van het 5 miljard-pakket en extra kosten van 0,5 mld euro voor opvang asielzoekers. In 2017 bedragen de extra kosten voor asielopvang 0,7 mld euro ten opzichte van 2015. Conform de bevolkingsprognose van het CBS is gerekend met een totale instroom (eerste asielverzoeken en na-reizigers) van respectievelijk 85.000 en 70.000 asielzoekers voor dit en volgend jaar. Het aanhoudende herstel van de economie en de daling van de werkloosheid zorgen voor hogere belastingontvangsten en lagere werkloosheidsuitkeringen. Lagere gasbaten, zowel door lagere productie als door de lagere prijs, dempen de tekortvermindering. Daar staat tegenover dat de Nederlandse korting op de EU-afdracht met terugwerkende kracht binnenkomt als gevolg van de ratificatie van het Eigen Middelenbesluit (de manier waarop de begroting van de EU wordt gefinancierd). Dit

effect valt weg in 2017. Door de gematigde uitgavenontwikkeling is er desondanks in 2017 sprake van een verdere vermindering van het tekort. De reële zorguitgaven blijven net achter bij de toename van het bbp-volume; die voor sociale zekerheid, onderwijs en veiligheid blijven duidelijk achter. De vermindering van het tekort in 2017 spoort met de daling die al zichtbaar was in de doorrekening van het Regeerakkoord van het kabinet Rutte-Asscher.²

Figuur 1.5 Het structurele saldo (links), de uitgavenregel (rechts) en Europese begrotingsopdracht

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

De begrotingsopdracht voor het structurele saldo op basis van de Europees overeengekomen begrotingsregels komt voor 2017 naar verwachting op een vereiste verbetering van 0,6% bbp (figuur 1.5 links).³ De verbetering van het structurele overheidstekort komt bij de huidige beleidsuitgangspunten op 0,4% bbp. De gecorrigeerde collectieve uitgaven overschrijden de maximale groei op basis van de Europese begrotingsregels (figuur 1.5 rechts).

1.2 Beschouwing

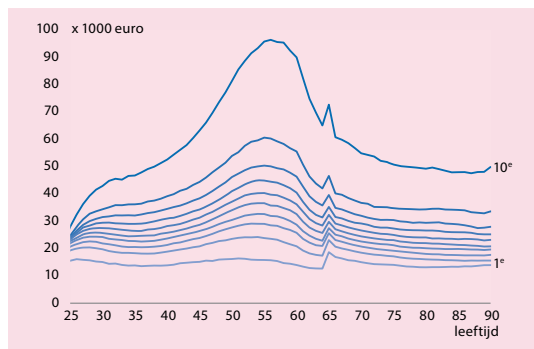
Eten moet je je hele leven, geld verdienen doe je maar voor een deel daarvan. Om hun consumptie enigszins gelijkmatig te kunnen spreiden over hun leven, vormen Nederlanders tijdens hun werkzame leven, doorgaans tot aan hun pensioen, op verschillende manieren vermogen. De belangrijkste hiervan zijn zelf sparen en/of beleggen; pensioenpremie afdragen en een pensioen opbouwen; en, voor een belangrijk deel via aflossing van de hypotheek, schuldenvrij eigenwoningbezitter worden. Hierbij heeft de overheid een flinke vinger in de pap, maar bij de pensioenen spelen ook de sociale partners een belangrijke rol. Bij de pensioenopbouw is het merendeel van de werknemers de facto zelfs verplicht aan een pensioenregeling mee te doen. Bij de eigen woning gaat het vooral om sterke fiscale prikkels tot zowel aankoop van een woning, via de hypotheekrenteaftrek, als de aflossing van de

² In de doorrekening van het Regeerakkoord nam het tekort van 2016 op 2017 af met 0,5%-punt bbp. Zie Actualisatie Nederlandse Economie tot 2017 (verwerking Regeerakkoord), CPB Notitie 29-11-2012 ([link](#)).

³ De omvang van de begrotingsopdracht is afhankelijk van het structurele saldo, de output gap en de overheidsschuld in het voorgaande jaar. Het geraamde structurele saldo in 2016 is -1,6% bbp, bij een beperkte negatieve output gap (EC-methode) en overheidsschuld van meer dan 60% bbp. Dit impliceert een begrotingsopdracht van meer dan 0,5% bbp. Zie Annex 2 in Europese Commissie, 2015, Making the best use of the flexibility within the existing rules of the Stability and Growth Pact, Communication (2015)12. ([link](#)). De Commissie past dan 0,6% bbp toe als begrotingsopdracht.

hypotheek, via een beperking van de duur van deze aftrek. De wens om mensen tegen kortzichtigheid te beschermen en (mogelijke) positieve effecten van eigenwoningbezit op de omgeving waren de belangrijkste drijfveren voor dit type overheidsingrijpen.

Figuur 1.6 Voor huishoudsituatie gecorrigeerde bruto levensinkomens per inkomensdeciel

Bron: Hervreiding in een levensloopperspectief, Technisch achtergronddocument bij CPB Policy Brief 2015/6 ([link](#))

Het is de vraag of de manier waarop deze sturing in de praktijk uitpakt, optimaal is. Veel huishoudens, en dan vooral die in de hogere inkomenscategorieën, zijn op jonge leeftijd een aanzienlijk deel van hun inkomen kwijt aan pensioenpremies en hun hypotheek. Deze timing lijkt onhandig in het licht van de verwachte stijging in hun toekomstige inkomen en de kosten van kinderen die vooral bij jongeren (zeg dertigers en veertigers) voor minder individuele consumptiemogelijkheden zorgen.⁴ Hier wreekt zich dat lenen tegen – onzeker – toekomstig inkomen lastig is.

Figuur 1.6 geeft voor elk inkomensdeciel (ingedeeld naar gecumuleerd inkomen over het leven) een beeld van de gecombineerde invloed van deze factoren. De figuur laat zien dat, met name bij de groepen met een hoog levensinkomen, vijftigers een hoger gestandaardiseerd (voor huishoudgrootte en -samenstelling gecorrigeerd) inkomen⁵ hebben dan dertigers en veertigers.

Ook de kosten van de eigen woning drukken vooral op jonge leeftijd de overige bestedingen van huishoudens. Tabel 1.3 maakt dit inzichtelijk met behulp van data uit het CBS-Budgetonderzoek. De verhouding tussen de hypotheeklasten⁶ en het besteedbaar inkomen van huishoudens is vooral hoog bij de (relatief) jongere leeftijdsgroepen.⁷ Bij 55-plussers zijn

⁴ In een recente publicatie van Netspar wordt ook deze problematiek aan de orde gesteld. Zie Netspar, 2016, De routekaart naar een meer integrale benadering van wonen, zorg en pensioen, Netspar Occasional paper 01/2016 ([link](#)).

⁵ Standaardisatie van het inkomen is een veel gebruikte techniek die ertoe dient om bij het meten van de welvaartspositie of levensstandaard naast het inkomen ook rekening te houden met de huishoudsituatie. Bij deze berekening wordt het totale huishoudinkomen gedeeld door een factor die, rekening houdend met schaaffecten, de vermindering van individuele consumptiemogelijkheden weergeeft als sprake is van een meerpersoonshuishouden.

⁶ De hypotheeklasten zijn hier gedefinieerd als de som van (bruto) rentebetalingen, aflossingen, spaarpremie en premie overlijdensrisicoverzekering.

⁷ Wel biedt hypotheekfinanciering de mogelijkheid om over de levensloop een vlak(ke) patroon van woonconsumptie te realiseren.

de lasten in verhouding tot het besteedbaar inkomen aanzienlijk lager dan bij de jongere groepen.⁸ Dit geldt voor elk inkomensniveau.

Tabel 1.3 Verhouding tussen hypotheeklasten en besteedbaar inkomen bij eigenaar-bewoners voor verschillende leeftijds- en inkomensgroepen in 2013 (in %)

Inkomensgroep	1e t/m 6e deciel	7e en 8e deciel	9e en 10e deciel
Leeftijd kostwinner			
< 35 jaar	32	27	24
35-44 jaar	34	27	25
45-54 jaar	32	21	17
55-64 jaar	23	17	12
65-plus	15	8	9

Bron: CBS-Budgetonderzoek en eigen berekeningen

Het 'naar voren' halen van consumptiemogelijkheden kan welvaartsverhogend zijn, want de extra waarde van consumptie neemt af naarmate je er meer van hebt. De vraag is dan of zo'n verschuiving mogelijk gemaakt zou kunnen worden door een verandering in de wijze waarop de overheid nu de pensioenopbouw en het eigenwoningbezit dirigeert. Door meer keuzevrijheid te bieden in de mate waarin men spaart voor de oude dag en/of in het tijdpad hiervan, zou immers een betere aansluiting kunnen worden bereikt met de individuele preferenties. Bovengenoemde sterke vormen van overheidssturing die mensen tegen zichzelf proberen te beschermen, lijken bovendien minder noodzakelijk bij de hogere inkomensgroepen, waar deze regelingen het meest knellend zijn. Het betreft meestal beter opgeleide en geïnformeerde personen voor wie de noodzaak van overheidssturing kleiner zou kunnen zijn, omdat men beter in staat is zelf de beslissingen te overzien. Ook gaat het om personen met een inkomen dat ver boven het minimumniveau ligt, zodat een zekere, al dan niet weloverwogen, terugval in inkomen in termen van armoedekans minder extreme gevolgen zal hebben. Het nadeel van de dwingende overheidssturing zou dus groter kunnen zijn dan het voordeel van de bescherming die deze biedt.

Met welke (fiscale) maatregelen kan een verschuiving van consumptiemogelijkheden van 'oud naar jong' worden bereikt? Hiervoor zijn verschillende mogelijkheden, elk met eigen voor- en nadelen. Naast de verschuiving over de levensloop is namelijk meestal ook sprake andere effecten.

Een eerste invalshoek is het pensioenstelsel. Daarbij kan gedacht worden aan meer keuzevrijheid rond de pensioenambitie, het paternalistische element wordt dan wat teruggeschroefd. Door de omvang van de veelal verplichte tweede pijler pensioen te verkleinen ten faveure van de vrijwillige derde pijler, krijgen burgers meer vrijheid hun consumptie en vermogen over de levensloop te plannen zonder dat de ambitie als zodanig door de overheid wordt ingeperkt. De verplichting pensioen op te bouwen kan op een lager niveau worden afgetopt dan de huidige 100.000 euro, maar je zou ook meer keuzevrijheid over het gehele pensioengebouw kunnen creëren door meer gebruik te maken van ja/nee,

⁸ De gepresenteerde ratio's betreffen een cross-sectiemeting en hoeven dus niet noodzakelijkerwijs overeen te komen met het verloop van de kosten over de levensloop van individuele huishoudens.

tenzij-regelingen. Ook aan de uitkeringskant kan meer flexibiliteit worden geboden door bijvoorbeeld de mogelijkheid te scheppen tot enige uitkering ineens, zoals ook in een land als Denemarken is toegestaan. Deze middelen kunnen dan aan het aflossen van schulden of hypotheek worden besteed. Een laatste aspect is de pensioenpremie zelf. Op dit moment kennen de meeste pensioenfondsen een vlakke premie en een vlakke opbouw van rechten, ook al rendeert de inleg van jongeren langer. Als je de opbouw over de levensloop gelijk houdt, kan de premie op jongere leeftijd lager zijn. Een belangrijke keerzijde van deze benadering is een nog sterker stijgend loonkostenprofiel voor oudere werknemers⁹, een groep werknemers die nu al gekenmerkt wordt door een hogere kans op (langdurige) werkloosheid. Een ander effect is dat de verschuiving van de premieplicht naar achteren in de levensloop ook een verschuiving van de premielast van de lagere naar de hogere inkomensgroepen met zich meebrengt en dus nivellerend uitwerkt. Of dat een voor- of nadeel is, hangt af van de preferenties rond de inkomensverdeling.

Een tweede invalshoek is de fiscale behandeling van de eigen woning als vermogenscomponent. Op dit moment wordt het financiële vermogen belast in box 3, terwijl de eigen woning een plek heeft in box 1. De betaalde hypotheekrente mag worden afgetrokken tegen maximaal 50,5% (in 2016), over het bezit van de woning wordt een eigenwoningforfait geheven. Huizenbezitters zonder hypotheek genieten geen aftrek, maar worden ook niet aangeslagen voor het eigenwoningforfait. Het inkomen uit dit vermogen blijft onbelast. De kans om in de tweede categorie te belanden neemt toe over de levensloop. Bovendien gaan mensen naarmate ze ouder worden, in duurdere huizen wonen. Met een overheveling van de eigen woning en hypotheek naar box 3, waarbij ook een positief saldo van de WOZ-waarde en de hypotheek tot de belastinggrondslag behoort, wordt een verschuiving van belastingen naar later in de levensloop bereikt¹⁰, zeker als de opbrengst van deze manoeuvre wordt benut voor een algehele lastenverlichting. Deze maatregel is ook vanuit een ander oogpunt te overwegen; de verschillende vormen van vermogen worden dan zo gelijk mogelijk behandeld, de bevoordeling van vreemd vermogen wordt tenietgedaan; de verstoring tussen het kopen en huren van een woning wordt verkleind omdat de subsidie op het eigenwoningbezit verdwijnt.¹¹ In deze vormgeving werkt de maatregel nivellerend uit.

Een derde invalshoek grijpt specifiek aan op de vereisten om in aanmerking te komen voor de aftrekbaarheid van de hypotheekrente. De vereiste aflossing van de hypotheek zou beperkt kunnen worden tot 50% (waarbij het tijdpad van de beperking van de hypotheekrenteaftrek blijft gehandhaafd en de omvang van de fiscale subsidie dus niet stijgt). In lijn met moderne gedragseconomische benaderingen, wordt de 'Blok-hypotheek' getransformeerd van de (nu amper gebruikte) afwijking tot de standaardnorm.¹² Alternatief

⁹ Werkgevers betalen een groot deel van de pensioenpremie.

¹⁰ Voor een gemiddelde eigenwoningbezitter van boven de 55 jaar met een afgeloste hypotheek, die nu in box 1 dankzij het wetsvoorstel Hillen belastingvrijstelling over de eigen woning geniet, brengt deze maatregel in 2016 circa 3500 euro aan lastenverzwaring met zich mee. De gemiddelde waarde van de eigen woning is voor deze groep namelijk circa 300.000 euro wat bij een vermogensrendementsheffing van 1,2% tot dit bedrag aan extra heffing oplevert.

¹¹ Zie CPB Policy Brief 2015/16, Een meer uniforme belasting van kapitaalinkomen ([link](#)).

¹² De zogenoemde Blok-hypotheek maakt het mogelijk een extra hypotheek af te sluiten waarvoor niet de hypotheekrenteaftrek geldt. Tot nu toe wordt echter weinig gebruik gemaakt van deze regeling, wat naast de genoemde fiscale redenen mogelijk mede wordt veroorzaakt door (gedrags-economische) inertie bij het afwijken van de kant en klaar voorgelegde opties.

zou de beperking van de aflossing alleen op jonge leeftijd kunnen gelden, met een inhaalverplichting later in de levensloop. Dergelijke maatregelen verlichten de financiële lasten van jongere huisbezitters. Bij een annuïteitenhypothec van bijvoorbeeld 200.000 euro zou halvering van de aflossingsverplichting in de eerste tien jaar een jaarlijkse netto besparing met zich meebrengen van ruim 2000 euro. Om te voorkomen dat deze optie zich vooral vertaalt in hogere huizenprijzen, moeten de bestaande regels voor de omvang van de hypotheek (de maxima voor de LTV en LTI) worden gehandhaafd. Hier staat natuurlijk tegenover dat de consumptieve mogelijkheden later in de levensloop worden verkleind. Uitvoeringstechnisch kent deze variant de nodige haken en ogen voor de belastingdienst. Een ander nadeel van de beperking van de aflossingsverplichting is het risico dat jonge huishoudens eerder of langer onder water komen te staan met hun hypotheek.

Een vierde invalshoek is een verknoping van het pensioen en de eigen woning. Zo kun je een vermindering van de pensioenopbouw mogelijk maken als er wordt afgelost op de hypotheek. Een dergelijke beleidsrichting zou de vorm kunnen krijgen van maatwerkpensioen, waarbij eigenwoningbezitters standaard minder pensioen opbouwen dan huurders. Uiteraard wordt de pensioenopbouw dan navenant aangepast. Als de pensioenpremie met een derde zou worden verlaagd zou dit bij een werknemer met een bruto inkomen van 50.000 euro op jaarbasis een koopkrachtstijging kunnen opleveren van ruim duizend euro.¹³ Een neveneffect is een lichte nivellering, omdat het gepaard gaat met een verkleining van de subsidie op pensioensparen¹⁴ waarvan vooral hogere inkomensgroepen profiteren. Een nadeel is dat de diversificatie van het vermogen kleiner wordt en de risico's dus groter. Zolang het pensioenstelsel op een doorsneepremie is gebaseerd, waarbij jong en oud voor dezelfde inleg dezelfde rechten krijgen ondanks de uiteenlopende beleggingshorizon, ondermijnt een dergelijke maatregel evenwel het pensioenstelsel.

De overheid heeft een flinke invloed op de wijze waarop wij ons inkomen over de levensloop kunnen spenderen. Dit beleid is vanuit oprechte paternalistische motieven gestart; mensen zijn kortzichtig en sommige vraagstukken zijn gewoon te ingewikkeld voor de niet-specialist. Maar ook de overheid werkt niet vanuit een grand design. Beleid wordt op beleid gestapeld en de samenhang lijkt soms wat uit het oog verloren. Het huidige beleid rond pensioenen en eigen woning helpt mensen onvoldoende om de consumptie over de levensloop te spreiden. Het maakt ook Nederland als geheel kwetsbaar; aan de ene kant hebben we enorme pensioenvermogens die blootstaan aan de risico's op de financiële markten; aan de andere kant hebben we enorme schulden in de vorm van hypotheek, ook geen zorgeloze situatie¹⁵. Het renoveren van deze klusserswoning is complex, want het vergt veelal principiële keuzes, in het pensioenstelsel en in het fiscale stelsel en wordt bovendien begrensd door de

¹³ Bij deze berekening is aangenomen dat het voordeel van de lagere premie voor de werkgever wordt tenietgedaan door een stijging van de bruto lonen. De loonkosten veranderen dus niet. Dit is in lijn met de aanname dat door evenwichtseffecten het effect van de maatregel op termijn geheel terechtkomt bij de werknemer. Indien deze aanname niet wordt gemaakt, is het voordeel voor de werknemer ruim 400 euro.

¹⁴ Deze subsidie is een gevolg van het feit dat het tarief waartegen de pensioenpremie kan worden afgetrokken, groter is dan het tarief waarmee na pensionering het pensioen wordt belast.

¹⁵ Zie Lukkezen, J. en A. Elbourne, 2015, De Nederlandse Consumptie, Goede tijden, slechte tijden, CPB Policy Brief 2015/3 ([link](#)).

(on)mogelijkheden in de uitvoering. Geen onderwerp voor een achternamiddag, misschien wel een om een begin mee te maken in een nieuw Regeerakkoord.

2 De economie in 2016 en 2017

De wereldeconomie groeit gestaag door. Het economische herstel in geavanceerde economieën zet door, ondanks de huidige groeivertraging in opkomende economieën. Naar verwachting zal de wereldeconomie in 2016 met 2,9% groeien en in 2017 met 3,2%. De tegenvallende groei in 2015 van 2,8% is vooral te wijten aan een afzwakkende groei van de economische bedrijvigheid in opkomende economieën. De daling van de grondstoffenprijzen en een langzame groei van de wereldhandel zijn hieraan gerelateerd. De economie van het eurogebied groeit gestaag maar zeker niet overdadig: met 1,6% in 2016 en 1,7% in 2017.

De Nederlandse economie groeit gestaag met 2% op jaarbasis, maar is met onzekerheden omgeven. Zowel de binnenlandse als buitenlandse bestedingen nemen toe, met uitzondering van de overheidsbestedingen in 2017. De consumptieve bestedingen zijn de belangrijkste motor achter de toename van de binnenlandse vraag, gedreven door de lastenverlichting in het 5 miljard-pakket en de lage inflatie. De arbeidsmarkt trekt voorzichtig aan. Werkgelegenheid en arbeidsaanbod groeien beide, waardoor de werkloosheid licht daalt naar 6,3% in 2016.

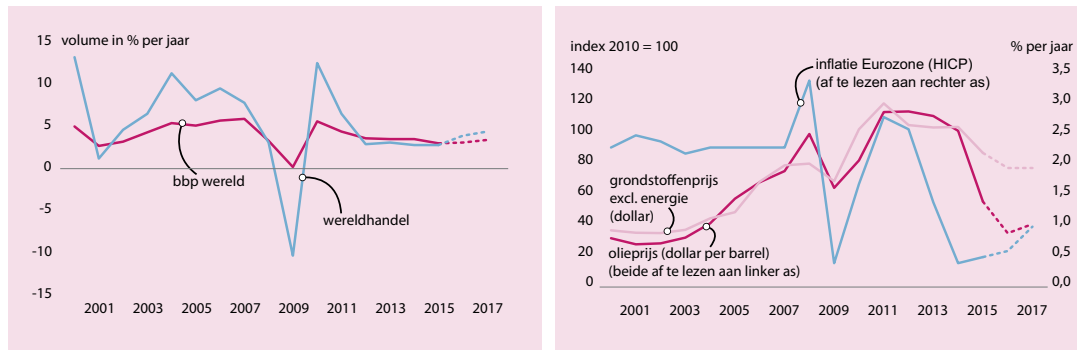
2.1 De internationale economie

Gematigde groei met veel onzekerheden

Het economische herstel in geavanceerde economieën zet door ondanks de huidige groeivertraging in opkomende economieën. Naar verwachting zal de wereldeconomie in 2016 met 2,9% groeien en in 2017 met 3,2%. Daarmee ligt het nog onder het gemiddelde van de afgelopen 45 jaar: 3,5%. De tegenvallende groei in 2015 van 2,8% is vooral te wijten aan een afzwakkende groei van de economische bedrijvigheid in opkomende economieën en een betrekkelijk zwak vierde kwartaal voor verscheidene geavanceerde economieën. De vertraging in opkomende economieën houdt onder andere verband met een daling van de grondstoffenprijzen en een langzame groei van de wereldhandel. Dit betekent dat de wereldwijde bbp-groei dit jaar slechts in geringe mate versnelt, terwijl de groei in 2015 al het laagst was sinds het crisisjaar 2009.

De bbp-ontwikkelingen in opkomende en geavanceerde economieën lopen substantieel uiteen. In opkomende economieën zoals China en Brazilië zien we een combinatie van structurele aanpassing, conjuncturele neergang, daling van prijzen van primaire goederen en afnemende kapitaalinstroom. In de geavanceerde economieën in het eurogebied, Japan en de Verenigde Staten is het beeld er één van gematigde groei.

Figuur 2.1 Matige groei relevante wereldhandel en bbp (links); lage olie- en grondstoffenprijzen dragen bij aan lage inflatie eurogebied (rechts)

Bron: OESO, IMF, HWWI, CPB [\(link\)](#).

De verslechterende vooruitzichten voor opkomende economieën gaan samen met een langzame groei van de wereldhandel. Een flinke krimp van de Chinese handel heeft een negatief effect op de groei van de wereldhandel gehad. Daarnaast krimpt de groei van de goederenhandel ook in een groot aantal economieën in Azië, het Midden-Oosten, Afrika, Latijns-Amerika en in landen uit de voormalige Sovjet-Unie, met name Rusland en Oekraïne. De prognoses voor de groei van het wereldhandelsvolume zijn 3,7% en 4,2% in respectievelijk 2016 en 2017, een toename van ruim 1%-punt ten opzichte van 2015 (zie figuur 2.1, links). Deze groei ligt onder het langjarig gemiddelde van ruim 5%.¹⁶

¹⁶ Berekend voor de periode 1991-2015.

In de jaren negentig en begin 2000 groeide de wereldhandel twee keer zo hard als de wereldeconomie. De laatste tien jaar is dit cijfer niet meer gehaald en wordt gesproken over een *global trade slowdown*, oftewel een groeivertraging van de wereldhandel. Er is een aantal studies gedaan naar de oorzaak hiervan (zie o.m. Hoekman, 2015). Een deel van de verklaring is zwakte van de totale vraag in de afgelopen jaren. Vooral de Europese economie is handelsintensief vanwege de hoge intrahandel, goed voor ongeveer een derde van de wereldhandel. Nu de Europese groei bescheiden is, drukt het daarmee de wereldhandel relatief zwaar. Met de vertraging van de Chinese economie, die nog eens 10% van de wereldwijde invoer vertegenwoordigt, en de recente daling van de handelsgroei in de opkomende economieën, groeit ook de internationale handel minder hard. Te verwachten valt dat als de economie weer aantrekt, de handel ook weer zal groeien, vooral door toename van investeringen die relatief handelsintensief zijn.

Een ander deel van de verklaring voor een *global trade slowdown* is dat de wereldhandel structureel minder hard groeit en zal groeien dan voorheen. Ten eerste doordat de samenstelling van de wereldhandel is veranderd: van ruwe grondstoffen naar productiegoederen die een lagere handelshelasticiteit hebben en dus minder gevoelig zijn voor economische groei. Ten tweede is de integratie van China en van landen in Centraal en Oost-Europa in de wereldeconomie gestabiliseerd. Deze integratie heeft een positief effect gehad op de wereldhandel. Met name de herstructurering van de Chinese economie waarbij de economische groei minder op buitenlandse handel is gebaseerd en meer op binnenlandse consumptie, heeft een matigend effect. Ten derde is in de jaren negentig en begin 2000 de handel gefragmenteerd door het opkomen van internationale waardeketens; van productie in één land loopt het productieproces verschillende stadia door in verschillende landen, wat een toename van de handel betekent. Aan deze ontwikkeling is nog geen eind gekomen; wel is de groei vertraagd en is de rol van China vanaf 2007 minder groot geworden doordat het in toenemende mate lokale inputs in plaats van importen voor de productie gebruikt.

De prijs van olie is aanzienlijk gedaald en ook de grondstoffenmarkten staan onder druk (zie figuur 2.1, rechts). De olieprijs viel van bijna 100 dollar per vat in 2014 terug naar 52 dollar gemiddeld in 2015 en bereikte een dieptepunt van onder de 30 dollar halverwege januari 2016. De olieprijs is daarna uit dit dal geklommen en haalde halverwege maart de 40 dollar. Zowel aanbod- als vraagfactoren verklaren de daling en het aanhoudend laag blijven van de olieprijs. De Verenigde Staten hebben de binnenlandse productie bijna verdubbeld in de afgelopen jaren. De Canadese en de Iraakse olieproductie en export stijgen, waardoor er meer olie op de markt is gekomen. Grote OPEC-olieproducenten zoals Saoedi Arabië en Rusland zijn nog niet geneigd de olieproductie terug te schroeven, zoals ze in het verleden deden, uit angst om marktaandeel te verliezen. Ten slotte geeft de (beoogde) opheffing van de internationale sancties tegen Iran een neerwaartse druk op de olieprijs. Ook vraagfactoren zijn van invloed geweest. De vraag naar olie is gedaald doordat de economische groei de afgelopen jaren zwak is geweest. Met name de teruglopende groei in China speelt daarbij een rol van betekenis. Met een iets aantrekkende economie is de verwachting dat de olieprijs licht zal stijgen. De prijzen van veel grondstoffen, waaronder agrarische grondstoffen, bewegen mee met de olieprijs. De daling van de prijzen van olie en grondstoffen heeft tot nu toe geen duidelijk zichtbaar effect gehad op de groei in olie-

importerende geavanceerde economieën. Mogelijk dat zo'n effect met enige vertraging optreedt. Onbekend is uiteraard hoe geavanceerde economieën er thans voor zouden staan als de olieprijs niet aanzienlijk gedaald was. In 2017 draagt een geraamde lichte stijging van de olieprijs bij aan een toename van de inflatie.

Gestage groei in Europa

Het eurogebied groeit gestaag maar zeker niet overdadig: met 1,6% in 2016 en 1,7% in 2017. Daarmee is er nauwelijks een groeiversnelling ten opzichte van 2015 waarin de Europese economie met 1,5% groeide. De eurozone heeft last van een lage groei van de wereldeconomie. Niettemin zou het eurogebied baat moeten hebben bij een lage olieprijs die consumenten ten goede komt, en bij de goedkope euro ten opzichte van de dollar, waarvan de Europese exportsector profiteert.

De Europese landen laten kleine groeiverschillen zien. De economische groei versnelt iets in Duitsland (1,6% en 1,8%) en Frankrijk (1,3% en 1,4%). Daarentegen blijft in het VK de economische groei stabiel, maar wel op een hoger niveau dan in veel andere Europese landen met 2,1% in zowel 2016 als 2017.

Het beeld van stabiele, maar niet uitbundige groei in het eurogebied wordt ondersteund door vertrouwensindicatoren. In het eurogebied is in 2015 zowel het consumenten- als het producentenvertrouwen licht gestegen. Begin 2016 daalden beide indicatoren echter scherp. Hetzelfde geldt voor de *Purchasing Managers Index* (PMI) die de prestaties van de industriële sector meet. In 2015 was nog een stijging te zien, maar begin 2016 zakte ook deze in.¹⁷ Dit weerspiegelt de situatie van begin 2016 zoals die is beschreven in het kader in hoofdstuk 1 en die aanleiding was voor onder meer de OESO om haar groeiprojecties wat naar beneden bij te stellen.

In 2015 is de depreciatie van de euro ten opzichte van de dollar tot staan gekomen. Het behaalde prijsconcurrentievoordeel van de goedkope euro geldt overigens alleen ten opzichte van de dollar. Voor handelspartners met een andere, goedkopere valuta gold dit voordeel niet. Wij gaan voor 2016 en 2017 uit van een eurokoers van 1,09 dollar, gelijk aan de stand van eind januari.¹⁸ De geraamde inflatie (HICP) in de eurozone is 0,5% voor 2016 en 0,9% voor 2017.¹⁹ Om de inflatie in het eurogebied te brengen naar de doelstelling van dicht bij, maar beneden de 2%, is de ECB in maart 2015 gestart met een programma van kwantitatieve verruiming. Dit behelsde het opkopen van waardepapier van gemiddeld ruim 61 mld euro per maand door de ECB in de periode maart - juli. Het grootste deel hiervan (ruim 51 mld euro) betrof overheidsobligaties. Op 10 maart heeft de ECB besloten het bestaande opkoopprogramma te vergroten naar 80 mld euro per maand en de depositorente verder te verlagen naar -0,40%.²⁰ Het programma zal naar verwachting tot september 2016 duren.

¹⁷ Bron: Europese Commissie, 26 februari 2016 ([link](#)).

¹⁸ De ramingen zijn gebaseerd op data van de laatste week in januari 2016. Zie voetnoot [b] in tabel 2.1.

¹⁹ Bron: Eurostat Flash Estimate, 29 februari 2016 ([link](#)).

²⁰ Zie het persbericht van de ECB ([link](#)).

Over de effectiviteit en wenselijkheid van kwantitatieve verruiming zijn de meningen nog altijd verdeeld²¹. Het beoogde effect, namelijk de inflatie verhogen in de richting van de officiële doelstelling, is tot nu toe uitgebleven. In februari is de inflatie in het eurogebied als gevolg van de aanhoudende energieprijzdaling teruggevallen tot -0,2% ten opzichte van februari 2015.

Nederland: aantrekkende handel

De voor Nederland relevante wereldhandel ontwikkelt zich positief in 2016 en 2017 met respectievelijk 3,8% en 4,4% groei (zie tabel 2.1) door een aantrekkende totale wereldhandel. Nederland heeft vooral baat bij de economische groei in een aantal belangrijke handelspartners in de EU.

Tabel 2.1 Internationale kerngegevens

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
mutaties per jaar in %						
Volumes						
Bbp wereld	3,4	3,3	3,3	2,8	2,9	3,2
- Eurogebied	-0,8	-0,2	0,9	1,5	1,6	1,7
- Verenigde Staten	2,2	1,5	2,4	2,6	2,5	2,6
- Japan	1,7	1,6	-0,1	0,6	1,0	0,4
- China	7,7	7,7	7,2	6,9	6,0	5,8
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	2,7	2,9	2,6	2,6	3,7	4,2
Relevante wereldhandel goederen en diensten	1,4	2,2	3,9	3,6	3,8	4,4
Prijzen						
Wereldhandelsprijzen (dollar)						
- Grondstoffen exclusief energie	-12,2	-1,5	0,3	-16,8	-11,7	0,0
- Energie	1,8	-3,0	-8,7	-47,0	-39,5	18,9
Inflatie eurozone (HICP)	2,5	1,3	0,4	0,0	0,5	0,9
Invoerprijs goederen exclusief energie (euro)	1,4	0,0	-1,2	1,6	-1,3	0,2
Concurrentenprijs (euro) (a)	5,3	-3,2	-1,3	6,2	-1,3	0,2
niveaus						
Overig (b)						
Eurokoers (dollar per euro)	1,28	1,33	1,33	1,11	1,09	1,09
Olieprijs (dollar per barrel)	111,7	108,7	99,0	52,5	31,7	37,7
Lange rente Duitsland (%)	1,6	1,6	1,2	0,5	0,4	0,4
(a) Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen.						
(b) Dit zijn technische ramingen gebaseerd op cijfers tot eind januari 2016. Zie Lukkezen, J.H.J., et al., 2015, Beoordeling van technische veronderstellingen over wisselkoersen, olieprijsen en rentes (CEP 2015). CPB Achtergronddocument (link).						

In lijn met de inflatie zal de invoerprijs van goederen exclusief energie licht groeien in 2017; in 2016 is deze nog -1,3% en in 2017 0,2%. De concurrentenprijs zal komend jaar dalen met 1,3% en in 2017 stijgen met 0,2%. De depreciatie van de euro verklaart het verschil in ontwikkeling van invoer- en concurrentenprijzen in 2016: invoer uit de VS wordt duurder, exporteren naar de VS juist goedkoper. In 2017 stijgen beide prijzen.

²¹ Zie kader op pagina 8 in het *Centraal Economisch Plan 2015*, "Brenge QE het eurogebied op gang?" ([link](#)) en kader op pagina 30 in het *Centraal Economisch Plan 2014* ([link](#)).

Risico's

Als een groot aantal ontwikkelde landen en China in een recessie raken, drukt dat de mondiale groei en de wereldhandel.²² De centrale raming gaat uit van doorgaande groei. Ook kunnen de Britten kiezen voor uittreding uit de EU; in de raming wordt echter uitgegaan van *business as usual* met het VK als onderdeel van de EU. Als deze negatieve gebeurtenissen zich wel voltrekken, zullen de groei van de economie en die van de handel wereldwijd lager zijn.

Wereldwijd heerst een gevoel van onzekerheid. Onzekerheden omtrent het wisselkoersbeleid dat China gaat voeren, zal effect hebben op de Chinese import en export. De olieprijs is volatiel. Daarnaast zijn de gevolgen van een olieprijs die aanhoudend laag blijft, onzeker. Er is onzekerheid over het monetaire beleid dat gevoerd zal worden in verschillende grote economieën (zoals normalisering in de VS, negatieve rentes in Japan). Ook leven er twijfels over de effectiviteit van kwantitatieve verruiming. Wereldwijde onzekerheid kan, onder meer via toegenomen onrust op financiële markten, een drukkend effect hebben op investeringen en de aanschaf van duurzame consumptiegoederen. Tegelijkertijd reflecteert dergelijke onrust niet de onderliggende staat van de wereldeconomie (*fundamentals*).

Het Verenigd Koninkrijk spreekt zich via een nationaal referendum in juni 2016 uit over het besluit de EU wel of niet te verlaten. Naast de onzekerheid op korte termijn die een eventuele Brexit met zich meebrengt, spelen de gevolgen van een Brexit voor Nederland vooral op de lange termijn. Er lijken drie belangrijke kanalen te zijn: handel, relocatie van directe buitenlandse investeringen en het verlies van een marktgeoriënteerde partner in Brussel. Handelsbelemmeringen hebben een negatief effect op de handel in goederen en diensten en daarmee op de productiviteit en de economische groei. Een eventueel uittreden van het VK uit de EU treft Nederland sterker dan de meeste andere lidstaten. Het VK is een van de belangrijkste handelspartners van Nederland, met een uitvoeraandeel van 9,5% in termen van toegevoegde waarde. Een Brexit zou dus via het kanaal van de handel substantiële gevolgen kunnen hebben voor de Nederlandse economie.²³

De omvang van de instroom van vluchtelingen in Europa vanuit het Midden-Oosten en Noord-Afrika is aanzienlijk toegenomen. De economische gevolgen op korte termijn lijken vooralsnog beperkt (en zouden volgens het IMF zelfs positief zijn). Er bestaat echter een risico dat verscheidene Europese landen het Schengenverdrag voor langere tijd buiten werking zullen stellen, hetgeen het vrije verkeer van goederen binnen de EU remt. Zie over de gevolgen voor Nederland het kader in dit hoofdstuk.

²² Zie hiervoor het kader in hoofdstuk 1.

²³ Deze paragraaf is gebaseerd op het kader op pagina 28 in de *Macro Economische Verkenning 2016* ([link](#)). Zie voor meer informatie datzelfde kader.

Hervatting grenscontroles in Schengenlanden remt economische groei

De burgeroorlog in Syrië en de instabiliteit in het Midden-Oosten leiden tot grote vluchtelingenstromen naar Europa. In 2015 kwamen er meer dan 1 miljoen officiële asielzoekers aan, voornamelijk uit Syrië, Afghanistan en Irak. Als reactie stelden een aantal Schengenlanden eind 2015 grenscontroles in, zoals Oostenrijk, Frankrijk in de nasleep van de terroristische aanvallen in Parijs op 13 november, en Duitsland. Begin 2016 volgden Zweden en Denemarken. Het Akkoord van Schengen maakt tijdelijke grenscontroles mogelijk en de Europese Commissie lijkt, op verzoek van een aantal landen, een uitbreiding van de grenscontroles voor maximaal twee jaar te gaan goedkeuren.

Het hervatten van grenscontroles heeft een negatief effect op handelsstromen omdat het de kosten van het handelsverkeer verhoogt door langere wachttijden. Daarnaast zijn er ook andere negatieve effecten te verwachten van het inperken van vrij verkeer van personen. Dit zal het toerisme raken, het winkelen in grensstreken en het woon-werkverkeer, zoals de protesten in Zweden en Denemarken begin 2016 tegen de verscherpte controles illustreren.

Gecombineerd drukken deze effecten de economische groei, zoals een aantal studies laat zien (zie onder meer Aussilloux & Le Hir, 2016). Op de korte termijn belemmeren langere wachttijden aan de belangrijkste grensposten vrachtverkeer en reizigers, vooral toeristen en grensarbeiders. De Franse studie schat deze directe kosten voor Europa tussen één en twee miljard euro per jaar (exclusief de kosten voor de uitvoering van de controles). Als de grenscontroles blijvend zijn, zullen op langere termijn vooral de handel en economische groei binnen de EU schade oplopen. De Franse studie stelt dat importprijzen van goederen uit Schengenlanden gemiddeld 3% zullen stijgen. Berekeningen van de opgelopen schade voor Europa van deze handelskosten in 2025 zijn volgens de Franse studie 100 miljard euro voor Schengen-EU. De directe kosten zijn dus een fractie van de structurele aanpassingskosten, veroorzaakt door handelsbelemmeringen in de Schengenlanden.

Eigen berekeningen laten bbp-verliezen zien met een orde van grootte die vergelijkbaar is met de Franse studie: 110 mld euro voor de EU en 9 mld voor Nederland.[a] Dit komt neer op een 1,3% daling van het Nederlandse bbp, en voor de EU op een daling van gemiddeld 0,7%. De reden voor het grotere bbp-verlies in Nederland ten opzichte van de EU is de grotere openheid van de Nederlandse economie. Daardoor is ook het aandeel van de import vanuit Schengenlanden voor Nederland groter dan gemiddeld voor de EU. Als gevolg hiervan zijn de consumptie- en bbp-verliezen in Nederland groter dan het EU-gemiddelde.

Macro-economische gevolgen in 2020 van hervatting grenscontroles Schengen op Nederland en de EU

	2020
Bruto binnenlands product	
Nederland	-1,3
EU	-0,7
Consumptie	
Nederland	-1,7
EU	-0,9

Resultaten zijn berekend met WorldScan, zie (Lejour et al., 2006).

a] Met dezelfde 3% stijging van importprijzen van goederen uit Schengenlanden. Eigen berekeningen lopen tot 2020 maar zullen niet veel verschillen voor 2025.

Hoewel de acute dreiging van een Grexit is afgewend, blijft een latent risico bestaan dat Griekenland zijn schuld niet onder controle krijgt.²⁴ Griekenland heeft tot doel een primair overschot van 3,5% bbp te bereiken voor 2018 en verder, dat als een ambitieuze doelstelling wordt gezien. De grootste hobbel is de hervorming van het pensioenstelsel, die nodig is om de doelstelling te behalen, maar die politiek erg gevoelig ligt.

²⁴ Zie het kader op pagina 29 in de *Macro Economische Verkenning 2016* ([link](#)).

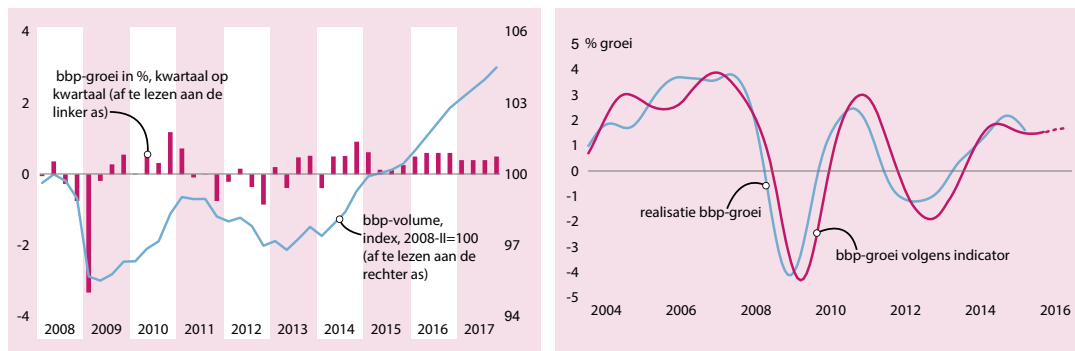
2.2 De Nederlandse economie

2.2.1 Gestage groei met onzekerheden

Het beeld van gestage groei met onzekerheden houdt aan.

Het bbp groeit gestaag met een kwartaal-op-kwartaalgroei van gemiddeld 0,5% (dus 2% op jaarbasis) in 2016 en 2017, zie figuur 2.2 links. De conjunctuurindicator onderstreept dit beeld. De gestage groei is zichtbaar op nagenoeg alle dimensies van de raming. De bestedingen nemen over de hele linie toe, met uitzondering van de overheidsbestedingen in 2017. De werkgelegenheid in de marktsector trekt aan, resulterend in een geleidelijke groei van de totale werkgelegenheid. De werkloosheid daalt slechts licht naar 6,3% in 2017, omdat de groei van de totale werkgelegenheid gedeeltelijk gepaard gaat met een toenemende beroepsbevolking. De contractlonen groeien door met 1,7% volgend jaar. Tot slot neemt de inflatie (HICP) volgend jaar weer wat toe tot 1,0%, maar deze blijft ver verwijderd van het langjarige gemiddelde van ongeveer 2%. Al met al is het economisch beeld voor 2016 en 2017 stabiel, doch gematigd.

Figuur 2.2 bbp-groei stabiel (links) en gestage groei volgens conjunctuurindicator (rechts)

Bron: CBS (links) en eigen berekeningen (rechts) ([link](#)).

Onzekerheden over de economische ontwikkelingen houden echter aan. Internationale onzekerheden (zie kader in hoofdstuk 1) raken de Nederlandse uitvoer, investeringen en daarmee de economische groei. Financiële markten zijn volatieler dan normaal, met een volatiliteit van de AEX in februari van 26,7 (langjarig gemiddelde is 22,5). Als de onrust op de financiële markten nog verder toeneemt, dan kan dit leiden tot lagere investeringen en minder bestedingen door huishoudens. Alhoewel de meeste risico's neerwaarts van aard zijn, zijn er ook positieve onzekerheden. De dynamiek op de woningmarkt neemt nog steeds toe en het groeiende aantal transacties kan een positieve impuls geven aan de duurzame consumptieve bestedingen van huishoudens. Het kader 'Onzekerheid rondom de raming' brengt op basis van historische ramingsfouten onzekerheden in beeld.

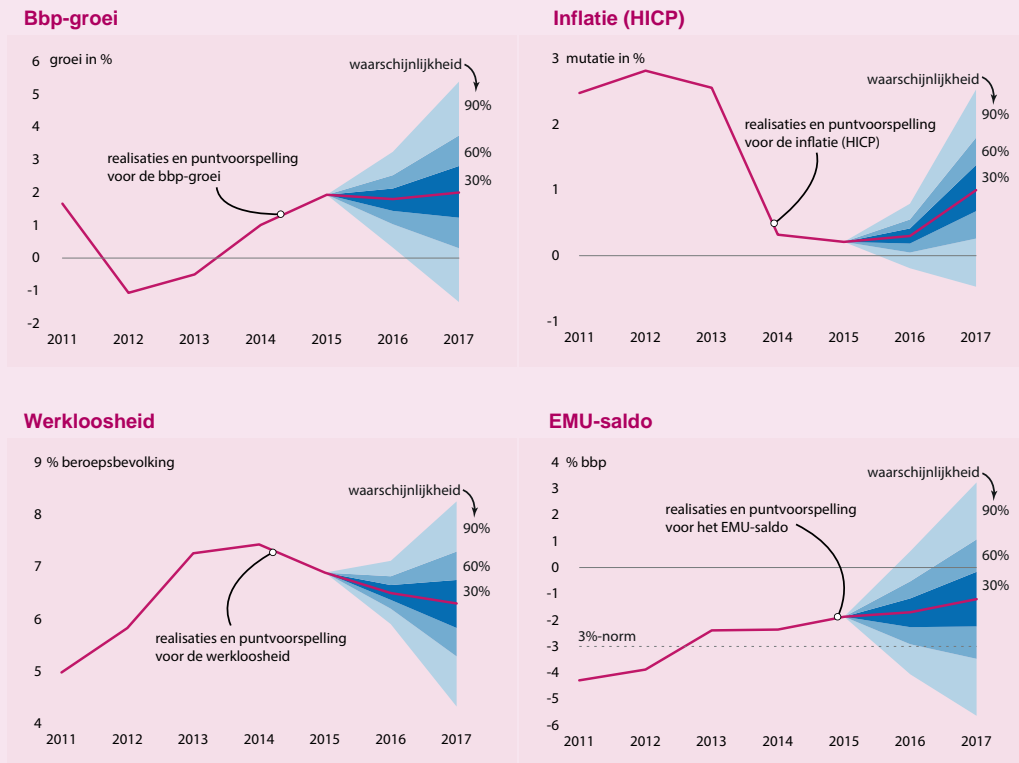
Onzekerheid rondom de raming

De raming kent diverse onzekerheden (a), zowel in de raming van de internationale economie, de inschatting van de stand van de conjunctuur, als de doorwerking van binnenlandse en buitenlandse ontwikkelingen op de Nederlandse economie. Enkele specifieke voorbeelden van onzekerheden uit het buitenland zijn beschreven in het kader in hoofdstuk 1. Onderstaande figuren maken een breder palet aan onzekerheden zichtbaar met *fan charts* rondom de puntvoorspelling voor de bbp-groei, HICP-inflatie, werkloosheid en het feitelijke EMU-saldo. De dikgedrukte lijn betreft de realisaties (2011-2015) en de puntvoorspellingen – de meest waarschijnlijke voorspelling – voor 2016 en 2017. Rondom het centrale pad wordt een waaier van betrouwbaarheidsintervallen getoond, waarbij de uitkomsten waarschijnlijker zijn naarmate ze dichter bij de dikgedrukte lijn liggen:

- 30% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 35-65e percentiel, donkerblauw gebied,
- 60% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 20-80e percentiel, donkerblauw + blauw gebied,
- 90% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 5-95e percentiel, inclusief lichtblauw gebied.

De kans is dus minder dan 20% dat de economie in 2017 in negatieve groeicijfers terechtkomt. Voor 2016 is het risico op deflatie nog reëel (ongeveer een vijfde), maar in 2017 vooral door licht oplopende oliepijzen kleiner. De derde figuur laat zien dat de kans dat de werkloosheid in 2016 en 2017 daalt, ongeveer twee derde is. Het EMU-saldo, dat uitgebreid wordt toegelicht in hoofdstuk 3, heeft een min of meer gelijke kans op een surplus als op een tekort van meer dan 3%.

Onzekerheid rondom de raming geïllustreerd met fan charts

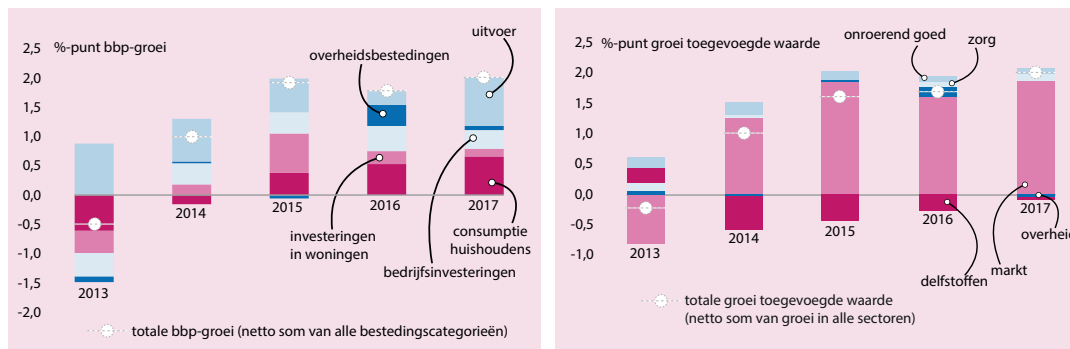
Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

(a) Zie voor een toelichting Wind, J. de, K. Grabska en D. Lanser, 2015, Onzekerheid rondom CPB-ramingen, in kaart gebracht met fan charts, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

Bestedingen en productie

In beide ramingsjaren groeien de totale bestedingen (binnenland en uitvoer) met ongeveer 3%. De investeringen zijn de sterkst groeiende bestedingscategorie. Zowel investeringen in woningen, als de bedrijfsinvesteringen (in overige vaste activa) nemen in de ramingsperiode behoorlijk toe met een forse bijdrage aan het bbp in 2016. Het is echter de consumptie van huishoudens die gemiddeld genomen de grootste bijdrage aan de economische groei levert (figuur 2.3, links). De consumptie is grotendeels gekoppeld aan de binnenlandse productie en vormt met een omvang van 45% een grote component van het bbp. Voor 2016 en 2017 loopt de groei van de consumptie gelijk op met die van het bbp. De uitvoer neemt samen met de overheidsbestedingen het resulterende deel van de bbp-groei op zich. De bijdrage van de uitvoer aan het bbp is in 2016 beperkt. Dat komt met name door de lagere gasproductie, omdat minder gas wordt geëxporteerd en meer geïmporteerd. Dat heeft per saldo een remmend effect van 0,2%-punt op het bbp. In 2016 dragen de totale overheidsuitgaven positief bij aan het bbp. Enerzijds komt dat door de groei van de zorguitgaven en anderzijds nemen de bestedingen van de overheid zelf ook toe door onder andere de opvang van asielzoekers. Doordat de groei van de zorguitgaven in 2017 terugvalt en de bestedingen van de overheid zelf afnemen dragen de totale overheidsuitgaven in 2017 nauwelijks bij aan de groei.

Figuur 2.3 Bijdrage van bestedingen aan de economische groei (links) (a) en bijdrage van bedrijfstakken aan toegevoegde waarde in basisprijzen (rechts) (b)

(a) De bijdrage van de overheidsbestedingen aan de bbp-groei betreft alleen de directe bestedingseffecten van de uitgaven via consumptie en investeringen van de overheid. De effecten van andere overheidsuitgaven, waaronder inkomensoverdrachten en subsidies, kunnen een bijdrage aan de groei hebben via de bestedingen van huishoudens en bedrijven. Dit laatste geldt ook voor belastingen.

(b) Het verschil tussen toegevoegde waarde en bbp wordt gevormd door productgebonden belastingen en subsidies en bedraagt ongeveer 10% van het bbp.

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

De marktsector²⁵ is met een omvang van ruim 70% bbp de grootste sector en levert met een groei van 2,3% in 2016 en 2,6% in 2017 veruit de grootste bijdrage aan de groei van de toegevoegde waarde (figuur 2.3 rechts). De groei in de marktsector leidt in 2017 tot een evenredige verdeling over werkgelegenheid en productiviteit. De totale stijging van de werkgelegenheid met bijna 100.000 personen wordt in beide jaren vrijwel volledig gerealiseerd in de marktsector. Verder wordt de groei in 2016 gedrukt door de afnemende gasproductie. De impact op de werkgelegenheid van de lagere gasproductie is beperkt,

²⁵ De bedrijven in alle bedrijfstakken behalve overheid, gezondheids- en welzijnszorg, verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning vormen samen de marktsector.

vanwege het geringe werkgelegenheidsaandeel in de delfstoffenwinning. Overheid en zorg zijn omvangrijke bedrijfstakken (elk ongeveer 10% van het bbp), maar dragen in 2017 nauwelijks bij aan de groei.

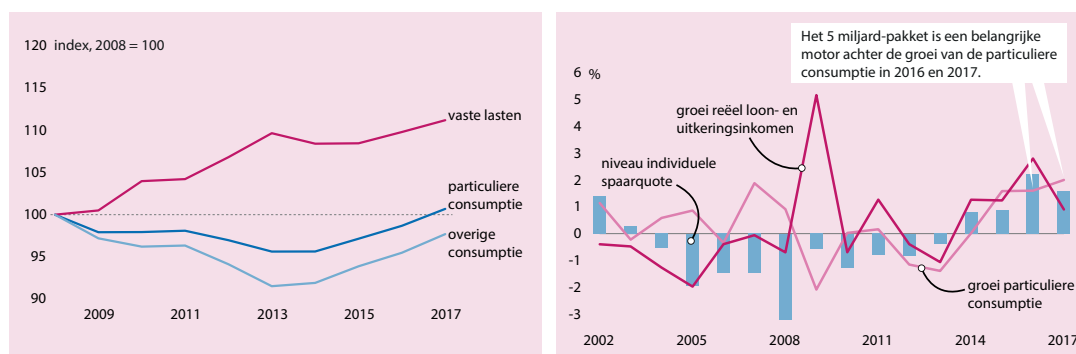
2.2.2 Consumptie groeit voor derde jaar op rij

Na jarenlang de hand op de knip te hebben gehouden, besteden huishoudens in 2017 voor het derde jaar op rij meer dan in het voorgaande jaar. De consumptie van huishoudens is daarmee terug op het niveau van 2008 (zie figuur 2.4 links). In deze tien jaren zijn de vaste lasten gestaag toegenomen. Pas sinds 2014 neemt ook de overige consumptie van huishoudens toe, die een groot aandeel vormt van de particuliere consumptie (zie tabel 2.2). In vergelijking met het laatste jaar vóór de crisis zijn huishoudens veel spaarzamer: huishoudens leggen in 2017 1,6% van hun beschikbaar inkomen opzij, terwijl zij in 2008 3% meer consumeerden dan ze verdienden.

De lastenverlichting in het 5 miljard-pakket is met een bijdrage van 0,6% en 0,7%-punt in 2016 en 2017 een belangrijke motor achter de groei van de consumptieve bestedingen.²⁶ Het pakket zorgt vooral in 2016 voor extra groei van het beschikbaar inkomen. Dit is zichtbaar in figuur 2.4 rechts, met een incidenteel sterke groei van het beschikbaar inkomen. Aan de spaarquote is dan ook te zien dat huishoudens in 2016 een deel van hun financiële meevaller sparen, terwijl in 2017 de spaarquote weer gedeeltelijk terugveert. Over beide jaren gezien zorgt de lastenverlichting vooral voor extra consumptie. Het kader 'Wig beweegt mee met conjunctuur' toont de lastenontwikkeling in de periode 2002 tot en met 2015 en voor de ramingsjaren 2016 en 2017.

Vooraf de combinatie van een hoger looninkomen en een nog steeds lage inflatie zorgt voor een toename van de consumptie (zie tabel 2.2). Het looninkomen groeit door zowel de toename van de werkgelegenheid met 1,3% en 0,9% (in 2016 en 2017, gemeten in gewerkte uren), als door hogere contract- en incidentele lonen. Het totale reëel beschikbaar inkomen van uitkeringsgerechtigden neemt echter voor het derde jaar op rij af.

Figuur 2.4 Huishoudens sparen en consumeren meer (links) bij een groei van het reëel beschikbaar inkomen (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

²⁶ Zie *Macro Economische Verkenning 2016*, p.15 ([link](#)).

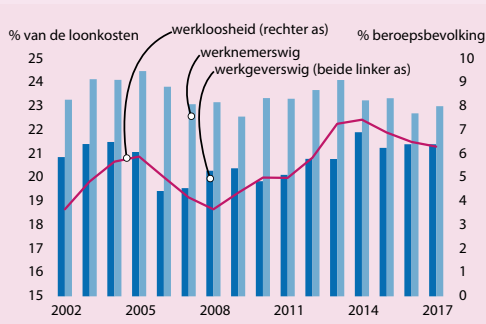
Wig beweegt mee met conjunctuur

De wig, ofwel de lasten op arbeid als percentage van de loonkosten, zijn na de daling in de periode van 2005-2007 met 2,9% weer met 2,5% gestegen in de periode van 2007-2014. Deze stijging was vooral een gevolg van de toename van de premies sociale verzekeringen, waardoor de werkgeverswig met 2,4% toenam. In de periode 2014-2017 daalt de wig naar verwachting met 0,9%. Hierbij spelen de dalende pensioenpremies (-0,5%), de dalende premies sociale verzekeringen (-0,2%) en de dalende loon- en inkomstenheffing en toeslagen (-0,3%) een rol.

De ontwikkeling van de wig wordt gedreven door conjunctuur en beleid. De figuur laat zien dat de wig vanaf 2002 varieert tussen 42,5 en 45,5% met een relatief hoge wig in 2004 en 2014 en een relatief lage in 2007-2009. In deze jaren was de werkloosheid relatief hoog, respectievelijk laag. Een lage economische groei leidt tot meer werkloosheid en daarmee tot hogere WW-premies. Dit slaat sinds 2009 neer bij werkgevers omdat werknemers sinds dat jaar geen WW-premie meer betalen. Beleid heeft de afgelopen jaren invloed gehad op de wig, zoals veranderingen in toeslagen en de belastingverhogingen in 2010 en 2013 en de verlaging in 2016. (a) De invoering van het tweede jaar loondoorbetaling bij ziekte in 2004 (voor nieuwe gevallen) heeft overigens slechts een geringe invloed op de werkgeverswig gehad, omdat deze gepaard ging met een dalende trend in ziekteverzuim.

Pensioenpremies zijn onderdeel van de wig maar daarbij mag niet worden vergeten dat deze ook beschouwd kunnen worden als uitgesteld loon. De recente afname van de pensioenpremie verlaagt de wig, maar daar staan (deels) lagere rechten tegenover. De verwachte afname van de wig in de periode 2014-2017 valt kleiner uit indien de daling van de pensioenpremies buiten beschouwing wordt gelaten.

Werkgevers- en werknemerswig in % loonkosten bedrijven en werkloosheid, 2002-2017 (b)

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

Nieuwe reeksen wig

Bijlage 12 presenteert nieuwe reeksen voor de werkgevers- en werknemerswig die alle beschikbare informatie over sociale lasten, belastingen en toeslagen integreren. De reeksen vervangen de oude reeksen voor de werkgevers- en werknemerswig én voor de sociale lasten, die geen van alle een volledig beeld gaven van de ontwikkeling van de lasten op arbeid. De oude reeksen voor de wig waren gebaseerd op voorbeeldhuishoudens, en posten zoals 'loondoorbetaling bij ziekte' en 'huurtoeslag' ontbraken. De sociale lasten waaronder 'pensioenpremies' en 'sociale verzekeringen' zijn ongewijzigd onderdeel van de nieuwe reeksen en worden nu aangevuld met de 'loon- en inkomstenbelasting' en de 'toeslagen' op macroniveau waarbij de toedeling plaatsvindt op basis van de microgegevens in het model MIMOSI (c).

(a) Voor voorbeelden van procyclisch beleid, zie Suyker, W., 2016, Opties voor begrotingsbeleid, CPB Notitie ([link](#)).

(b) De lasten op arbeid worden gesplitst in een werkgeverswig, de lasten die de werkgevers dragen met daaronder de werkgeverspremies en de kosten voor loondoorbetaling bij ziekte, en een werknemerswig, de lasten die de werknemers dragen met daaronder de werknemerspremies, de loon- en inkomstenheffing en de toeslagen. De premies zijn inclusief die voor de Zvw, en de toeslagen zoals de huurtoeslag verkleinen als enige post de wig.

(c) Het gaat hier om de toedeling naar bedrijven (markt en zorg) en de overheid. De nieuwe werkgeverswig ligt ongeveer anderhalf procent hoger dan de oude, omdat 'loondoorbetaling bij ziekte' is toegevoegd. De oude en nieuwe werknemerswig vertonen een gelijk verloop waarbij verschillen optreden door samenstellingseffecten, die in de nieuwe reeksen optreden doordat die op macroniveau zijn gedefinieerd, en door beleidswijzigingen die niet in de oude reeksen zaten (zoals voor de huurtoeslag).

In de keuze tussen consumeren en sparen speelt een aantal factoren een rol. Een ervan is de ontwikkeling op de huizenmarkt, die jarenlang zorgde voor een rem op de bestedingen ten gunste van aflossing op hypotheek. Bij het herstel van de huizenprijzen is deze remmende factor minder belangrijk. De toename van het aantal transacties op de woningmarkt en het vermogenseffect vormen een stimulans voor bestedingen aan duurzame goederen. Een tweede factor is het vertrouwen van huishoudens. Dit neemt in de laatste maanden af, van +9 in november 2015 naar -1 in februari 2016, maar is nog altijd ruim hoger dan het langjarig gemiddelde van -8,5. Wel worden huishoudens daardoor iets voorzichtiger in hun bestedingen. Een derde factor is de huidige zachte winter, die zorgt voor lager energiegebruik en dus voor meer besparingen in zowel het laatste kwartaal van 2015 als in het eerste kwartaal van 2016. Een deel van deze besparingen zal later in het jaar alsnog worden uitgegeven.

Tabel 2.2 **Inkomen, consumptie en besparingen, 2014-2017**

	2014	2014	2015	2016	2017
	waarde in mld euro		volumemutaties per jaar in %		
Consumptie					
Vaste lasten (a)	79	-1,1	0,0	1,2	1,3
Overige consumptie	217	0,4	2,1	1,7	2,3
Totale consumptie	296	0,0	1,6	1,6	2,0
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Arbeidsinkomen	163	1,7	2,8	4,5	2,2
Uitkeringsinkomen	79	0,5	-1,9	-0,9	-2,2
Overig (b)	57	1,9	3,4	4,3	3,3
Totaal reëel beschikbaar inkomen	299	1,3	1,6	3,1	1,4
% beschikbaar gezinsinkomen (c)					
Besparingen					
Individueel	3	0,8	0,9	2,2	1,6
Collectief (d)	24	7,4	6,8	7,0	7,3
(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg. (b) Rente- en dividendbaten, toegerekend inkomen uit eigen woning en niet-uitgekeerd beleggingsinkomen van levensverzekeringsmaatschappijen. (c) Inclusief collectieve besparingen. (d) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.					

Pensioenpremies in 2016 omlaag en in 2017 omhoog

De beperkte daling van de pensioenpremie heeft in 2016 eveneens een positief effect op het beschikbaar inkomen en zodoende op de consumptie. De pensioenpremie als percentage van het brutoloon daalt in 2016 met 2,1% (0,4%-punt). De daling komt voornamelijk door aanpassing van de indexatieambitie van ambtenaren, waardoor de premies in de overheidssector 5,2% (0,8%-punt) lager zijn. Daarnaast verlaagden veel fondsen de feitelijke premie richting de kostendeckende premie. Deze premieverlagende effecten waren sterker dan het premieverzwarende effect van de verlaging van de UFR.²⁷ De pensioenpremie stijgt in 2017 met 1,4% (0,2%-punt) doordat aandelenkoersen en rentes aanzienlijk daalden sinds

²⁷ DNB wijzigde afgelopen jaar de bepaling van de ultimate forward rate (UFR, [link](#)). De UFR wordt gebruikt voor de berekening van de kostendeckende premie en de dekkingsgraad en lag tot medio 2015 constant op 4,2%. Sindsdien wordt de UFR bepaald door het 120-maandsgemiddelde van de 20-jaars forwardrente van een swap met een looptijd van één jaar, momenteel is deze 3,2%.

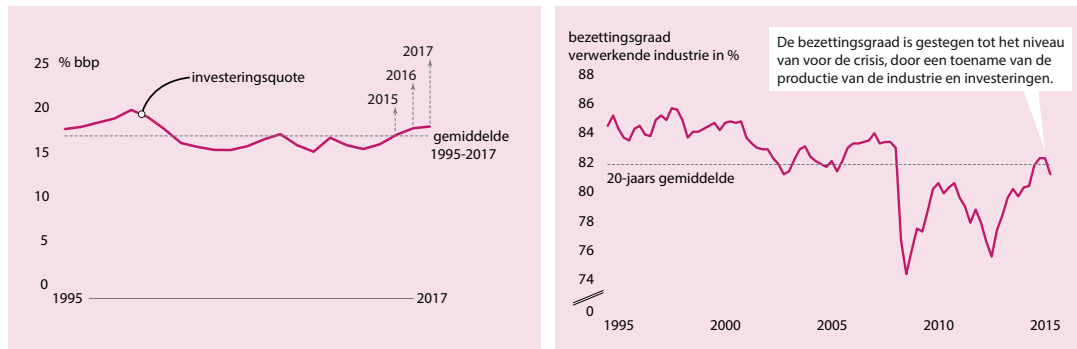
eind november, het moment waarop veel fondsen de premie voor 2016 vaststelden. De door pensioenfondsen gehanteerde swaprente daalde met zo'n vijf basispunten (bp) voor korte looptijden en 20 bp voor looptijden tussen 10 en 45 jaar. Bij gelijkblijvende swaprentes zal de UFR dalen van 3,2% naar 2,9% aan het eind van dit jaar en zal een premieverhoging nodig zijn.

Bij veel pensioenfondsen is de dekkinggraad te laag om de pensioenen te kunnen indexeren. Volgens het nFTK is enige indexatie mogelijk bij een dekkinggraad boven 110%. Eind januari 2016 voldoet voor slechts 7% van de gepensioneerden het pensioenfonds aan deze eis. De gemiddelde indexatie is in 2016 nihil en voor 2017 wordt 0,1% geraamd.

2.2.3 Bedrijfsinvesteringen vlakken af

De bedrijfsinvesteringen (exclusief voorraden) nemen dit jaar opnieuw fors toe met 5,7%, na een sterke groei van 8,4% in 2015. Na deze groei-impuls komt de investeringsquote in de loop van 2016 boven het langjarige gemiddelde (figuur 2.5 links). Het investeringsniveau is dan toereikend om de productiecapaciteit in lijn te houden met de vraag. De groei van de bedrijfsinvesteringen zwakt hierdoor in 2017 af tot 3,7%.

Figuur 2.5 Investeringsquote (links) en bezettingsgraad (rechts) herstellen tot boven, respectievelijk vlak onder het langjarig gemiddelde

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

In 2015 en 2016 nemen de investeringen toe doordat ondernemers hun productiecapaciteit uitbreiden om te voorzien in de aantrekkende vraag uit binnen- en buitenland. De afgelopen twee jaar is de productie van de industrie met 1,7% per jaar toegenomen, waardoor de bezettingsgraad is gestegen tot het niveau van vóór de crisis (figuur 2.5, rechts). Ook het producentenvertrouwen is verder toegenomen, waardoor het percentage optimisten alweer ruim een jaar boven het 20-jaars gemiddelde ligt.

Ook de dalende grondstoffen- en energieprijzen stimuleren de investeringen. Dit is vooral in 2016 het geval. De forse daling van de olieprijs doet het opwaartse effect van de depreciatie van de euro op de invoerkosten meer dan teniet. Op korte termijn berekenen producenten de lagere productiekosten niet volledig door in de afzetprijzen. Daardoor nemen de winstgevendheid en de investeringsmogelijkheden in 2016 verder toe. In 2017 ebt het

gunstige effect van lage invoer- en energieprijzen weg, maar blijven de investeringen profiteren van de lage rente.

Tabel 2.3 Investeringen bedrijvensector, 2014-2017

	2014	2014	2015	2016	2017
	waarde in mld euro		volumemutaties per jaar in %		
Bedrijfsinvesteringen (exclusief voorraden)	77	4,4	8,4	5,7	3,7
Investeringen in woningen	21	6,9	26,8	7,7	4,1
	niveau in %				
Kapitaalinkomensquote marktsector (a)		20,8	22,3	22,2	21,8
Investeringsquote (b)		16,0	17,1	17,8	18,0

(a) Dit is 100 minus de arbeidsinkomensquote.
 (b) In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief onroerendgoedsector).

Een belangrijke vorm van financiering van investeringen door bedrijven is het bancaire krediet. Deze vorm van kredietverlening krimpt al enige tijd en ligt nu ongeveer 4% lager dan een jaar geleden (figuur 2.6, links). Bedrijven geven sinds de zomer van 2015 aan meer leningen en kredieten te willen aangaan (figuur 2.6, rechts). Deze stijging van de kredietvraag is nu zowel bij de grote bedrijven als bij het midden- en kleinbedrijf zichtbaar. Tot nu toe heeft dat nog niet geleid tot hogere kredietverlening. De acceptatiecriteria van banken zijn al enige tijd onveranderd (figuur 2.6, rechts). De Nederlandsche Bank verwacht dat de hogere kredietvraag op termijn ook zal leiden tot hogere kredietverlening.²⁸ Dat kan in 2016 en 2017 enige ruimte geven voor extra investeringen.

Figuur 2.6 De kredietverlening door banken aan bedrijven krimpt nog steeds (links), ondanks aantrekkende kredietvraag (saldo positieve en negatieve antwoorden, rechts)

Bron: DNB ([link](#)).

²⁸ DNB, december 2015, Economische Ontwikkelingen en Vooruitzichten ([link](#)).

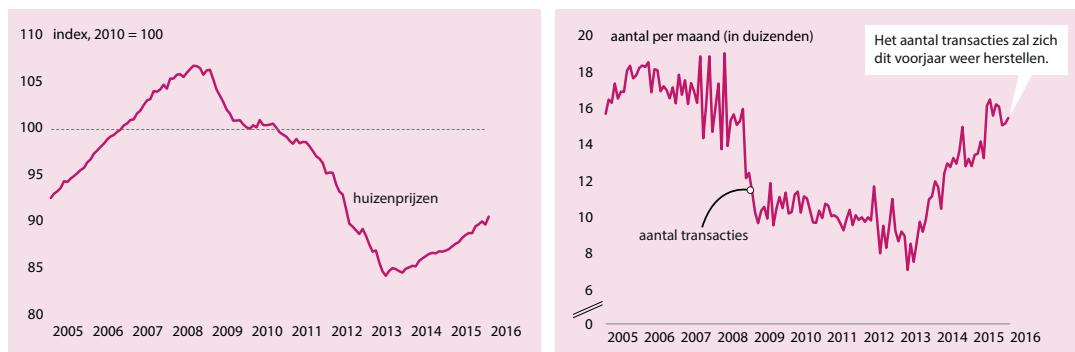
2.2.4 Woningmarkt blijft zich herstellen

Na een sterk 2014 heeft het herstel van de woningmarkt zich ook in 2015 doorgezet. Na een groei van de huizenprijzen met 2,8% in 2015 (figuur 2.7 links) zullen huizenprijzen in 2016 en 2017 in een nog iets hoger tempo stijgen. Ook het aantal transacties van bestaande koopwoningen (figuur 2.7, rechts) is in 2015 opnieuw fors gegroeid, met ruim 16%. De groei is in het najaar afgevlakt, maar zal zich dit voorjaar weer herstellen. Het tempo is wel gematigder dan in de afgelopen twee jaar, omdat het aantal transacties in steeds meer regio's het evenwichtsniveau benadert.

Volgend jaar zullen naar verwachting voor het eerst sinds de crisis weer meer dan 200.000 woningen van eigenaar wisselen. Het aantal transacties kan na het bereiken van het pre-crisisniveau nog verder doorgroeien door een groter koopwoningaanbod dan vóór de crisis en door de inhaalvraag.

Door de krappere markt zullen de huizenprijzen de komende jaren sterker stijgen dan in 2015. Ook de nieuwbouwproductie heeft zich nog niet geheel hersteld, wat het aanbod van woningen de komende jaren beperkt.

Figuur 2.7 Verder herstel huizenprijzen (links) en afvlakkend herstel aantal transacties (rechts)

Bron: eigen bewerking cijfers CBS ([link](#)).

Dit jaar groeien de woninginvesteringen met bijna 8%, na een groei van 27% in 2015. Deze daling komt doordat vorig jaar bouwwerkzaamheden naar voren zijn gehaald als gevolg van het vervallen van de tijdelijke verlaging van het btw-tarief voor verbouwing en herstel van woningen per 1 juli 2015. Vanaf de tweede helft van 2015 komt de groei van investeringen in woningen op een duidelijk lager niveau uit dan daarvoor. Volgend jaar nemen de investeringen in woningen met 4% toe. De algemene trend in woninginvesteringen, verleende bouwvergunningen en de verkoop van nieuwbouwwoningen blijft echter positief. De vraag naar nieuwbouwwoningen en aanpassingen aan bestaande woningen blijft naar verwachting toenemen.

Door het economische herstel is de onzekerheid rondom ontwikkelingen op de woningmarkt kleiner dan in voorgaande jaren. De lage rentestand blijft bijdragen aan de vraag naar koopwoningen, terwijl de krappere wordende huizenmarkt verdere prijsstijgingen mogelijk maakt en perspectieven voor de nieuwbouw verbetert.

2.2.5 Uitvoer groeit, maar minder dan de invoer

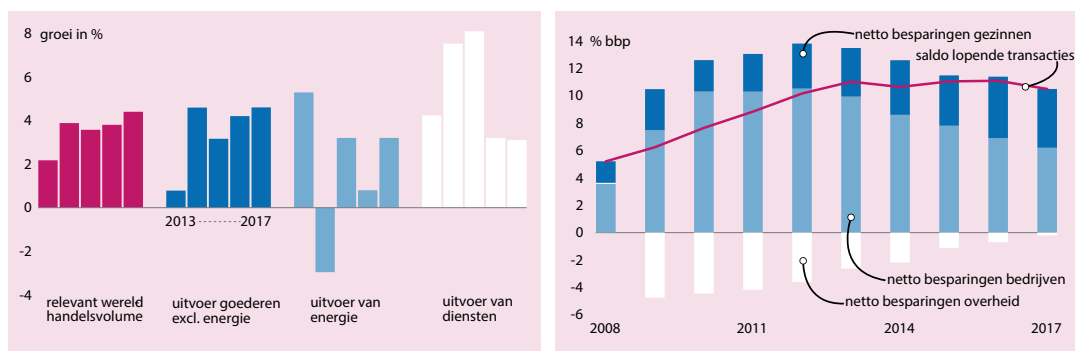
De uitvoer van goederen en diensten groeit in 2016 met 3,6% en volgend jaar met 4,1%. Naast de toename van de wereldhandel profiteert de uitvoer van de doorwerking van de vorig jaar verbeterde prijsconcurrentiepositie. De groei voor de binnenslands geproduceerde uitvoer komt daardoor op 3,6% in 2016 en 3,8% in 2017 (zie tabel 2.4). De ontwikkeling van de wederuitvoer ligt op een iets hoger groeipad, wat historisch gebruikelijk is. De wederuitvoer bedraagt respectievelijk 4,7% in 2016 en 5,2% in 2017. De prijsconcurrentiepositie daalt licht over de ramingsperiode. Per saldo nemen de concurrentenprijzen meer af dan de uitvoerprijs, resulterend in enigszins achterblijvende handels- en marktprestatie.

Vorig jaar lag de groei van de uitvoer nog boven die van de relevante wereldhandel, als gevolg van de hogere uitvoer van diensten (zie figuur 2.8, links). De relatief sterke groei komt vooral door een forse stijging van de handel in gebruiksrechten van intellectueel eigendom (bijvoorbeeld licenties). Omdat deze eerst zijn ingevoerd, is het effect op het saldo van de dienstenbalans hiervan beperkt. In 2016 en 2017 normaliseert de groei van de dienstenuitvoer naar percentages in de buurt van de 3%.

Door beperking van de gasproductie nam de aardgasuitvoer in 2015 af, terwijl de uitvoer van olieproducten toenam. De totale uitvoer van energie groeide daardoor met 3,2% (zie figuur 2.8, links). In 2016 is de groei van de uitvoer van energie lager door verdere beperking van de gasproductie. In 2017 herstelt de uitvoer van energie met name door een verder toenemende uitvoer van olieproducten.

Zowel dit als volgend jaar neemt de invoer van goederen en diensten sterker toe dan de uitvoer om aan de toenemende binnenlandse vraag te voldoen. Daarnaast stijgt dit jaar de invoer van energie door verdere beperking van de gasproductie.

Figuur 2.8 Groei van uitvoer (links) en samenstelling saldo lopende rekening (rechts)

(a) 'Inkomens' betreft hier primaire inkomens en inkomensoverdrachten.
Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

Tabel 2.4 In- en uitvoer van goederen en diensten 2014-2017

	2014	2014	2015	2016	2017
	waarde in mld euro		mutaties per jaar in %		
Invoervolume	474	4,0	4,9	5,0	4,5
Invoerprijs		-2,3	-4,0	-5,0	1,8
w.v. goederen exclusief energie	275	-1,2	1,6	-1,3	0,2
energie	79	-9,4	-29,7	-35,3	13,8
diensten	121	0,1	0,2	1,2	1,8
Uitvoervolume	549	4,0	4,2	3,6	4,1
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	166	2,5	3,4	3,6	3,8
wederuitvoer	195	6,5	3,0	4,7	5,2
energie	72	-3,0	3,2	0,8	3,2
diensten	117	7,5	8,1	3,2	3,1
Relevant wereldhandelsvolume		3,9	3,6	3,8	4,4
Handelsprestatie (a)		0,2	0,6	-0,2	-0,3
Marktprestatie (b)		-1,4	-0,2	-0,2	-0,6
Uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie		-0,7	0,7	-0,8	0,5
Concurrentenprijs		-1,3	6,2	-1,3	0,2
Prijsconcurrentiepositie (c)		-0,6	5,5	-0,5	-0,2
		%bbp			
Saldo lopende rekening		10,6	11,1	11,1	10,5
(a) Totale uitvoer van goederen minus relevant wereldhandelsvolume. (b) Binnenslands geproduceerde goederenuitvoer minus relevant wereldhandelsvolume. (c) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie.					

Het saldo op de lopende rekening blijft vrijwel gelijk in 2016 en daalt licht in 2017 (zie tabel 2.3). In 2016 daalt de invoerprijs van goederen en diensten harder dan de uitvoerprijs, die via de invoerkosten met enige vertraging op de invoerprijs reageert. De relatief lage invoerprijs compenseert het relatief hoge invoervolume, waardoor het saldo neutraal blijft. In 2017 neemt de invoerprijs weer toe door de stijgende olieprijs. Ook de uitvoerprijs stijgt, maar in mindere mate, door hogere prijzen voor ingevoerde grondstoffen en halffabricaten. Hierdoor neemt het saldo op de lopende rekening licht af. De bijdrage vanuit de primaire inkomens en inkomensoverdrachten is in beide jaren beperkt.

Figuur 2.8 (rechts) laat vanuit de besparingen van huishoudens, bedrijven en overheid het verloop van het overschot op de lopende rekening zien. Het grootste spaaroverschot zit bij de bedrijven, maar dit overschot neemt af. De overheid heeft een negatief spaarsaldo sinds het uitbreken van de crisis, maar mede door de beleidspakketten en de economische groei neemt dat geleidelijk af. Het spaaroverschot van gezinnen neemt de laatste jaren toe, gedomineerd door het positieve saldo van pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

2.2.6 Werkloosheid daalt gematigd

De werkloosheid is in 2015 met 6,9% circa 0,5%-punt lager dan de piek in 2014. De komende jaren daalt de werkloosheid verder naar 6,5% in 2016 en 6,3% in 2017. De werkloosheidsdaling is beperkt, doordat de groei van de werkgelegenheid de toename van het arbeidsaanbod slechts licht overstijgt.

De werkgelegenheidsgroei wordt in 2016 en 2017 grotendeels gedragen door de toename van de werkgelegenheid in de markt. De gestaag aantrekkende economie zorgt voor extra vraag naar werknemers om de toegenomen productie te kunnen realiseren, waardoor de werkgelegenheid in de marktsector toeneemt met 1,4% in 2016 en 1,2% in 2017.²⁹ In 2016 draagt ook de overheid bij aan de werkgelegenheidsgroei. Door bezuinigingen ontwikkelt de werkgelegenheid in de zorgsector zich gematigd: in 2016 is deze constant en in 2017 stijgt hij licht.

Het arbeidsaanbod neemt door verschillende factoren in zowel 2016 als in 2017 toe. Allereerst leidt het beleid (met name de lastenverlichting uit het 5 miljard-pakket en de stijging van de AOW-leeftijd) tot een hoger arbeidsaanbod. Daarnaast neemt het arbeidsaanbod trendmatig toe door onder meer de toenemende participatie van 50-plussers³⁰ en van vrouwen van middelbare leeftijd.³¹ De verhoogde instroom van vluchtelingen leidt in 2016 en 2017 nog nauwelijks tot extra arbeidsaanbod. De reden hiervoor is dat asielmigranten zich niet direct op de arbeidsmarkt begeven, omdat men eerst bezig is met integreren. Zie ook het kader 'Hoe zitten asielzoekers in de raming?'

Het conjuncturele arbeidsaanbod is in 2016 constant, in 2017 is de mutatie licht positief. Het aantal ontmoedigden groeide de afgelopen jaren onder meer door de hoge werkloosheid en het lage aantal vacatures. Onder invloed van de gestaag aantrekkende economie en de lagere werkloosheid neemt deze ontmoediging de komende jaren af en overstijgt het aantal toetreders op de arbeidsmarkt het aantal ontmoedigden in 2017.

De raming van het conjuncturele arbeidsaanbod is met de nodige onzekerheid omgeven. Aan de ene kant laat figuur 2.9 (links) zien dat de arbeidsmarkt iets minder ruim is geworden, gemeten in het aantal vacatures per werkloze. Aan de andere kant illustreert figuur 2.9 (rechts) dat het aantal mensen dat niet werkloos is, maar mogelijk wel een baan wil, of meer uren wil werken, relatief hoog is. Dit duidt op ruimte op de arbeidsmarkt die niet zichtbaar is als alleen naar de vacatures per werkloze wordt gekeken.³² Het aantal mensen (werknemers en zelfstandigen) dat meer uren wil werken is bijvoorbeeld sterker opgelopen dan het aantal

²⁹ Doordat de werkgelegenheid in de marktsector eind 2015 meer dan gemiddeld toenam, komt het jaarcijfer voor 2016 hoger uit dan anders het geval zou zijn. De productiviteit komt daardoor juist lager uit in 2016.

³⁰ Dit geldt ondanks dat een deel van de 55-plussers die zich ontmoedigd hebben teruggetrokken tijdens de crisis, niet meer terugkeert op de arbeidsmarkt.

³¹ Zie Euwals, R., M. de Graaf-Zijl en A. den Ouden, 2014, Arbeidsaanbod tot 2060, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

³² Zie ook het recente artikel hierover van de DNB "Arbeidsmarkt ruimer dan werkloosheid doet vermoeden" (DNB Bulletin van 25 februari 2016, [link](#)). In aanvulling op dit artikel laat de rechtergrafiek van figuur 2.8 niet alleen het aantal mensen zien dat meer uren wil werken, maar het saldo van het aantal mensen dat meer wil werken minus het aantal mensen dat minder wil werken. Voor meer details over de verschillende groepen, zie ook de twee recente persberichten van 4 maart 2016 van het CBS: "Ruim 1,1 miljoen Nederlanders is beschikbaar of zoekt werk" ([link](#)) en "Zeven op honderd werkenden voor meer uren beschikbaar" ([link](#)).

mensen dat minder uren wil werken. Het aantal mensen dat wel wil werken, maar niet direct beschikbaar is, neemt al geruime tijd toe en het aantal mensen dat zich ontmoedigd van de arbeidsmarkt heeft teruggetrokken, is de laatste jaren toegenomen.³³

Tabel 2.5 Kerngegevens arbeidsmarkt, 2014-2017 (a)

	2014	2014	2015	2016	2017
	niveau in duizenden		mutaties per jaar in duizenden personen		
Arbeidsaanbod (b)	9398	-3	27	65	80
w.v. trendmatig		26	38	40	35
beleid		37	16	30	30
conjunctureel		-65	-27	0	15
		mutaties per jaar in %			
Beroepsbevolking (d)	8874	-0,4	0,4	0,3	1,2
Werkzame beroepsbevolking (d)	8214	-0,6	1,0	0,7	1,5
Werkgelegenheid (miljoenen uren) (c) (d)	12406	0,2	0,8	1,3	0,9
w.v. marktsector	9241	0,5	1,4	1,4	1,2
zorgsector	1621	-1,4	-2,0	0,0	0,4
overheid	1415	0,1	0,2	1,6	-0,6
		niveaus			
Werkloosheid (x 1000)		660	614	580	570
Werkloosheid (%)		7,4	6,9	6,5	6,3

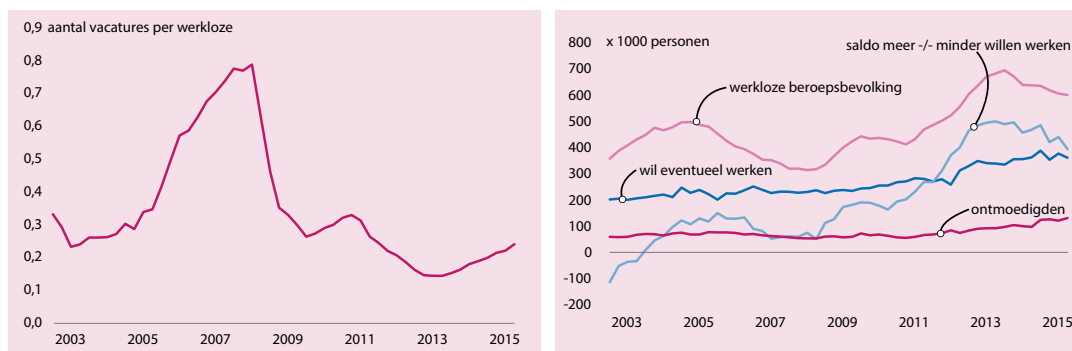
(a) Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen (Nationale rekeningen) en de werkloze beroepsbevolking.

(b) Niveaus in personen zijn in de prognosejaren afgerond op hele vijfduizenden. De cijfers over de beroepsbevolking en de werkloosheid zijn volgens de internationale definitie.

(c) Voor niveaucijfers van de werkgelegenheid per sector in personen, zie bijlage 7.

(d) Het CPB gebruikt met ingang van het *Centraal Economisch Plan 2016* gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Zie voor verdere toelichting Kranendonk, H.C., A.E. Kuypers en M.C. Mellens, 2016, Arbeidsvolume in gewerkte uren, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

Figuur 2.9 Arbeidsmarkt iets minder ruim (a) (links); er is echter extra toetreding mogelijk (b) (rechts)

(a) De krapte op de arbeidsmarkt is gedefinieerd als: het aantal vacatures per werkloze op basis van bewerkte CBS-cijfers.

(b) Op basis van CBS-cijfers, deels eigen seizoenscorrecties. De categorie 'wil eventueel werken' bestaat uit mensen die wel gezocht hebben, maar niet (direct) beschikbaar zijn; en mensen die niet gezocht hebben en niet (direct) beschikbaar zijn, maar wel willen werken.

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

³³ Zie ook Graaf-Zijl, M. de, W. Smits, F. Snoek, R. de Vries, 2015, Steeds meer ontmoedigde terugtrekking van arbeidsmarkt sinds crisis, *ESB*, 100 (4722): 688-689.

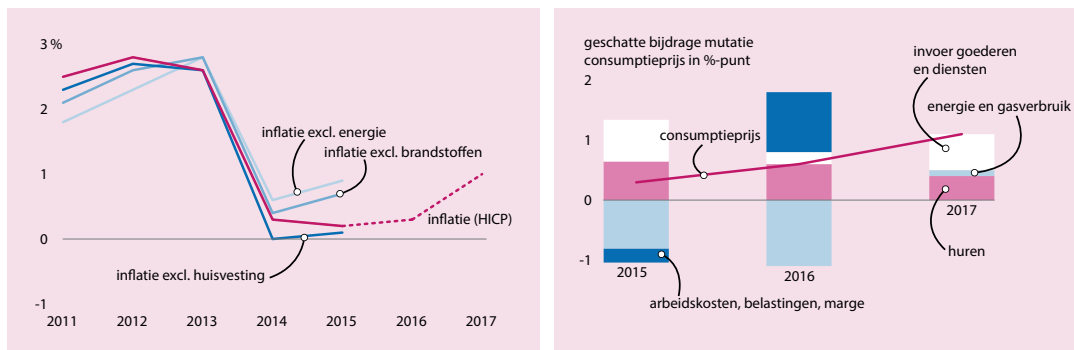
2.2.7 Contractloonontwikkeling sterker dan bescheiden inflatie

Door prijsontwikkelingen op de wereldmarkten en een nog altijd vrij gematigde loonontwikkeling blijft de inflatie dit en volgend jaar naar verwachting laag. Sinds 2014 is de inflatie bescheiden, ook als rekening wordt gehouden met het dempende effect van energie en autobrandstoffen (figuur 2.9, links). Vooral door de ontwikkeling van de invoerprijzen van olie en grondstoffen neemt de inflatie volgend jaar toe van 0,3% dit jaar naar 1,0% in 2017. De huren hebben een minder sterke opwaartse invloed dan de afgelopen jaren sinds het woonakkoord uit 2015, waarin is afgesproken dat de huren in 2016 en 2017 maximaal 1%-punt meer dan de inflatie mogen stijgen, wat minder is dan de afgelopen twee jaar (figuur 2.9, rechts).

In de loop van dit jaar zullen de olieprijsen volgens de futures weer licht aantrekken, waardoor de energieprijzen een opwaartse invloed hebben op de inflatie in plaats van een neerwaartse. De depreciatie van de euro lijkt voorlopig niet door te zetten, zodat wisselkoersontwikkelingen in de ramingsjaren geen opwaartse invloed hebben op de inflatie.

Wat sterker oplopende arbeidskosten hebben wel een opwaarts effect, terwijl huurstijgingen voor 0,2%-punt bijdragen aan de inflatie. Afgezien van de huren en beleidseffecten is de prijsontwikkeling in Nederland sinds 2014 grotendeels in lijn met de gemiddelde inflatie van de eurozone.

Figuur 2.10 Lage inflatie (links) sterk beïnvloed door ontwikkeling energieprijzen (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

Door toenemende loonruimte bij bedrijven nemen de contractlonen in de marktsector in 2016 en 2017 ondanks de lage inflatie iets meer toe dan de afgelopen jaren. De groei bedraagt respectievelijk 1,5% en 1,7%. In 2014 en 2015 zijn de invoerprijzen harder gedaald dan de uitvoerprijzen, waardoor de winsten van bedrijven in de marktsector zijn toegenomen. Daarnaast heeft de afnemende korte werkloosheid een minder drukkend effect op de contractlonen, terwijl de arbeidsproductiviteit gematigd blijft toenemen. Deze opwaartse effecten vormen meer dan voldoende compensatie voor het neerwaartse effect van de lage inflatie. De contractloonontwikkeling bij de zorg en de overheid volgt volgend jaar naar verwachting die van de marktsector (figuur 2.10, links). Dit jaar stijgen de contractlonen bij de overheid iets meer dan in de marktsector door het vorig jaar afgesloten

loonakkoord. Tussen 2011 en 2014 was de toename van de contractlonen bij de overheid door beleidsmaatregelen beperkt.

De hogere contractloonontwikkeling in de marktsector gaat samen met een groei van de incidentele lonen die dit en volgend jaar met een groei van 0,5% iets lager is dan in 2015. De loonontwikkeling per gewerkt uur in de eerste drie kwartalen van 2015 wijst op een vrij forse groei van de incidentele lonen in 2015. Bedrijven hebben een deel van de toegenomen loonruimte gebruikt voor verhoging van de incidentele lonen in plaats van de contractlonen. Mogelijk komt dit door de vrij grote onzekerheid omtrent de conjuncturele situatie. Bedrijven kiezen voor een incidentele loonsverhoging in plaats van voor een stijging op structurele basis. De ontwikkelingen van de contractlonen, incidentele lonen en sociale lasten leiden tot een loonvoetontwikkeling die dit en volgend jaar iets hoger is dan de arbeidsproductiviteitsgroei (figuur 2.10, rechts). De arbeidsinkomensquote (aiq) neemt dan ook iets toe. Die ligt in 2017 op 78,2%, ongeveer 0,3%-punt boven het gemiddelde in de periode 2001-2014. De aiq wordt mede beïnvloed door de winstontwikkeling van de banken. Het kader ‘Toegerekende vergoeding bankdiensten drukt arbeidsinkomensquote’ gaat hier dieper op in.

Figuur 2.11 Lonen marktsector na lichte stijging contractlonen in lijn met arbeidsproductiviteit

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

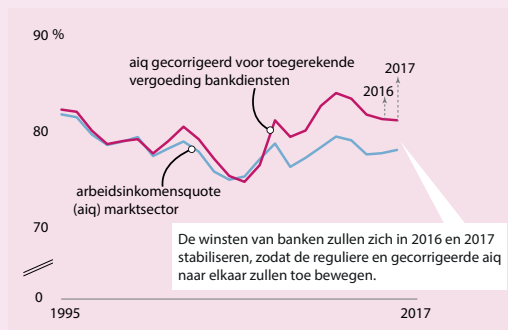
Toegerekende vergoeding bankdiensten drukt arbeidsinkomensquote

Sinds de kredietcrisis van 2008 schommelt de arbeidsinkomensquote (aiq) in de marktsector rond de 78%. Dit is hoger dan vóór de crisis, maar lager dan in de jaren negentig. Bij de berekening van de aiq worden veronderstellingen gemaakt over de toerekening van inkomen van zelfstandigen en het winstinkomen van financiële instellingen. Toerekening van inkomen zelfstandigen beïnvloedt de aiq opwaarts. (a) Toegerekend winstinkomen van financiële instellingen beïnvloedt de aiq neerwaarts. Een verklaring voor de huidige lage aiq is dan ook de (toegerekende) winstontwikkeling van financiële instellingen (banken), die onderdeel zijn van de marktsector. In de Nationale rekeningen bestaan de winsten van banken voor een groot deel uit de toegerekende vergoeding van bankdiensten (fisim). (b) De nominale rentebetalingen zijn in de Nationale rekeningen voor een deel kosten voor het lenen of aantrekken van kapitaal en voor een deel vergoeding voor geleverde bankdiensten. Deze vergoeding wordt berekend aan de hand van het verschil tussen de marktrente op leningen enerzijds en de rente op interne bancaire leningen, de zogenoemde interne referentierente, anderzijds. Stel bijvoorbeeld dat de uitstaande hypotheekschuld van gezinnen 600 mld euro is met een gemiddelde hypotheekrente van 3% (18 mld) en een interne referentierente van 1% (6 mld). In dat geval is de toegerekende vergoeding op hypotheekleningen gelijk aan 12 mld euro.

Het effect van deze toerekening op de hoogte van de aiq varieert over de tijd. Voor een goed beeld van de langjarige ontwikkeling van de aiq is het dus zinvol de aiq te corrigeren voor een deel van de winstontwikkeling van banken. De fisim kan de aiq sterk beïnvloeden in tijden dat de rentes sterk fluctueren. Een deel van de verandering van de fisim is eerder toe te schrijven aan renteontwikkelingen op de financiële markten dan dat het verlenen van bankdiensten duurder is geworden, of dat banken hogere winstmarges rekenen. De fisim kan worden gecorrigeerd voor bewegingen die zijn toe te schrijven aan sterke rentefluctuaties. Deze geschoonde fisim wordt gebruikt om de aiq te corrigeren. Idealiter zou een aiq voor de marktsector exclusief de financiële sector geconstrueerd worden, maar dit vereist een specifieke raming van de productie- loon- en werkgelegenheidsontwikkeling in deze bedrijfstak.

De gecorrigeerde reeks laat zien dat niet-financiële bedrijven er minder gunstig voorstaan dan op grond van de ontwikkeling van de aiq van de laatste jaren zou lijken. Na het uitbreken van de eurocrisis werd de rente op interbancaire leningen lager door beleid van de ECB, zodat de winsten van banken volgens de definitie van de Nationale rekeningen toenamen. De voor fisim gecorrigeerde aiq is dus meer gestegen, onder andere vanwege de daling van de arbeidsproductiviteit in de periode 2012-2013. De verwachting is dat de winsten van banken zich dit en komend jaar zullen stabiliseren, zodat de reguliere en gecorrigeerde aiq naar elkaar zullen toe bewegen. Ook in de ramingsjaren wordt de aiq in de marktsector echter voor ongeveer 3%-punt gedrukt door de toegerekende vergoeding voor bankdiensten.

Toegerekende vergoeding bankdiensten drukt aiq marktsector

Bron: eigen berekeningen ([link](#)).

(a) Zie *Centraal Economisch Plan 2014*, blz. 51.

(b) De definitie van winsten van banken in de Nationale rekeningen wijkt af van de bedrijfseconomische definitie van winsten die vooral afhangen van het verschil tussen de nominale renteopbrengsten van leningen en de bijbehorende kosten van het verstrekken van deraelike leningen.

3 Begroting en koopkracht

Het overheidstekort neemt verder af, van 1,9% bbp in 2015 tot naar verwachting 1,2% bbp in 2017. Dit komt vooral doordat aanhoudende economische groei de belastingopbrengsten verhoogt en de werkloosheidsuitkeringen verlaagt. De tekortvermindering wordt gedempt door lagere gasbaten en hogere kosten van de opvang van asielzoekers. Het geraamde structurele begrotingssaldo is in alle jaren negatiever dan de middellangetermijndoelstelling (MTO) van -0,5% bbp. Bij de huidige beleidsuitgangspunten neemt het structurele saldo in 2017 met 0,4% bbp toe; de begrotingsopdracht op basis van de Europese begrotingsregels is naar verwachting een verbetering met 0,6% bbp. De gecorrigeerde overheidsuitgaven overschrijden in de raming de maximaal toegestane groei op basis van de Europese begrotingsregels. De overheidsschuld neemt verder af tot 64,1% bbp in 2017, ruim 4% bbp minder dan de piek in 2014. In 2016 en 2017 verbetert de mediane statische koopkracht, met respectievelijk 2,3% en 0,2%. In 2017 neemt de koopkracht van werkenden toe en van uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden af.

3.1 Overheidstekort en overheidsschuld

Als gevolg van aanhoudend gematigd economisch herstel daalt het overheidstekort van 1,9% bbp vorig jaar tot 1,7% bbp in 2016 en 1,2% bbp in 2017, onder het tijdpad van het Regeerakkoord (figuur 3.1) en onder het gemiddelde tekort van 1,6% bbp in het eurogebied.³⁴ De collectieve uitgaven nemen als percentage van het bbp verder af (tabel 3.1), ondanks de hogere kosten voor opvang van asielzoekers (zie kader 'Hoe zitten asielzoekers in de raming?'). De collectieve lastenquote loopt licht op; dit komt vooral door belastingrijke economische groei.

In 2016 wordt het effect van de oploop van de tekortreducerende maatregelen van het Regeerakkoord van het kabinet Rutte-Asscher geneutraliseerd door het effect van het 5 miljard-pakket en de oplopende kosten voor asielzoekers. De aanhoudende economische groei zorgt voor hogere belastingopbrengsten en voor lagere werkloosheidsuitkeringen. De netto rentebetalingen nemen af door lagere rentetarieven (figuur 3.2). Lagere gasbaten, zowel door lagere productie als door lagere prijs, dempen de tekortvermindering. Daar staat tegenover dat de Nederlandse korting op de EU-afdracht met terugwerkende kracht binnenkomt als gevolg van de ratificatie van het Eigen Middelenbesluit (de manier waarop de begroting van de EU wordt gefinancierd). Dit effect valt weg in 2017. Door economische groei en de gematigde uitgavenontwikkeling is er desondanks in 2017 sprake van een verdere vermindering van het tekort. Reële zorguitgaven blijven door bezuinigingen enigszins achter bij de toename van het bbp-volume; die voor sociale zekerheid blijven duidelijk achter, mede door de daling van de werkloosheid. De vermindering van het tekort in 2017 spoort met de daling die al zichtbaar was in de doorrekening van het Regeerakkoord van het kabinet Rutte-Asscher.³⁵

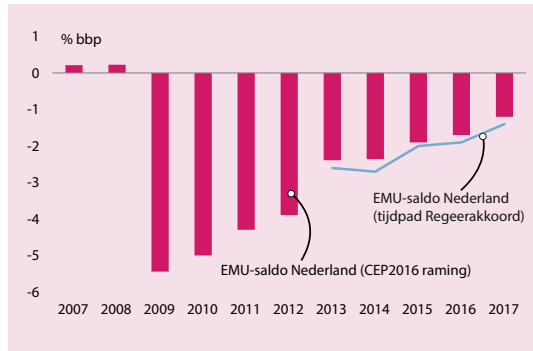
Tabel 3.1 Kerngegevens collectieve financiën, 2012-2017

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
	% bbp					
Bruto collectieve uitgaven	47,1	47,1	46,4	44,9	43,8	43,4
Collectieve lasten	36,0	36,6	37,5	37,5	37,5	37,7
Niet-belastingmiddelen	7,2	8,1	6,6	5,5	4,6	4,5
EMU-saldo	-3,9	-2,4	-2,4	-1,9	-1,7	-1,2
w.v. EMU-saldo lokale overheid	-0,4	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3	-0,2
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-2,3	-0,8	-0,6	-1,0	-1,6	-1,2
EMU-schuld	66,4	67,9	68,2	66,3	65,4	64,1

³⁴ Europese Commissie, 2016, European Economic Forecast, Winter 2016 ([link](#)).

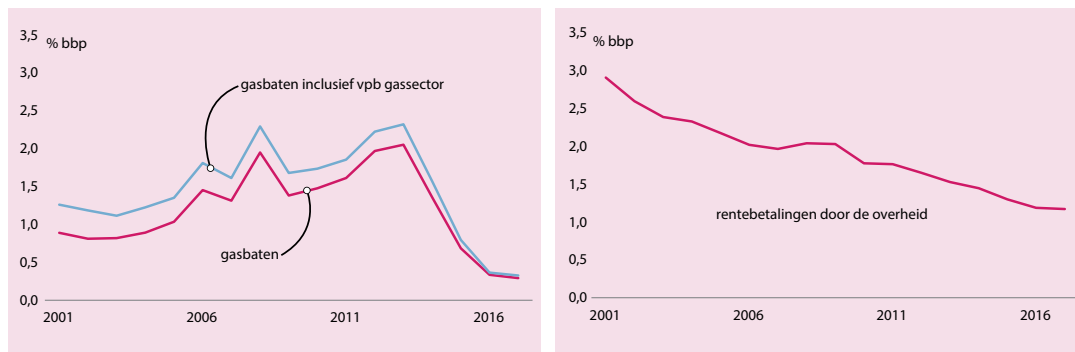
³⁵ In de doorrekening van het Regeerakkoord nam het tekort van 2016 op 2017 af met 0,5%-punt bbp. Zie CPB, 2012, Actualisatie Nederlandse Economie tot 2017 (verwerking Regeerakkoord), CPB Notitie. ([link](#)).

Figuur 3.1 Nederlands overheidstekort: realisaties, ramingen en tijdpad Regeerakkoord

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

Figuur 3.2 Gasbaten van en rentebetalingen door de overheid, 2001-2017

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

De overheidsschuld, uitgedrukt in procenten bbp, loopt verder terug. In 2014 was de overheidsschuld met 68,2% bbp het hoogste sinds het uitbreken van de grote recessie. De schuld in 2017 ligt daar naar verwachting ruim 4% bbp onder. Deze daling komt door het teruglopen van het overheidstekort, door een toename van het bbp (noemereffect), het verplicht schatkistbankieren door lagere overheden en door financiële transacties, zoals de privatisering van ABN AMRO.

Het overheidstekort in 2015 wordt op basis van voorlopige cijfers geschat op 1,9% bbp, 0,3% minder dan in de decemberraming. Dit komt door hogere belastinginkomsten en ondanks lagere gasbaten. Het overheidstekort in 2016 wordt geraamd op 1,7% bbp, 0,1% bbp minder dan in de decemberraming. Dit komt voornamelijk door de doorwerking van de hogere belastinginkomsten in het voorgaande jaar. De neerwaartse bijstelling van de gasprijs drukt de gasbaten. De kosten van de opvang van asielzoekers zijn opwaarts bijgesteld.

3.2 De raming en de begrotingsregels³⁶

Het feitelijke overheidstekort blijft kleiner dan 3% bbp (tabel 3.2); bij een tekort van meer dan 3% bbp zou Nederland te maken kunnen krijgen met het openen van een buitensporigtekortprocedure.

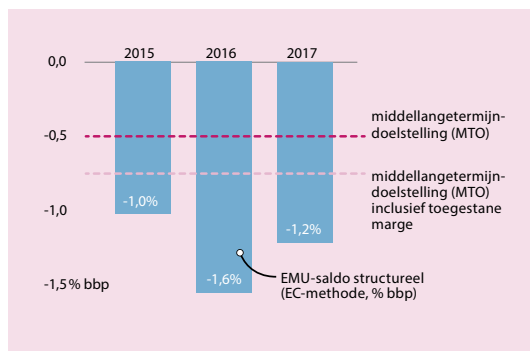
Het geraamde structurele begrotingssaldo is -1,0% bbp in 2015, -1,6% bbp in 2016 en -1,2% bbp in 2017. Daarmee is in alle jaren het saldo negatiever dan de middellangetermijn-doelstelling (MTO) van -0,5% bbp (figuur 3.3). In 2015 en 2016 verslechtert het structurele saldo meer dan de begrotingsopdracht op basis van de Europees overeengekomen begrotingsregels. In 2017 dient het structurele saldo naar verwachting met 0,6% bbp te verbeteren. Dit is op basis van de huidige beleidsuitgangspunten niet het geval: de geraamde verbetering is met 0,4% bbp enigszins beperkter.

Er is niet alleen een Europese begrotingsregel voor het structurele saldo maar ook voor de gecorrigeerde overheidsuitgaven. In 2015 dalen de gecorrigeerde overheidsuitgaven, terwijl er ruimte is voor enige stijging (figuur 3.4). In 2016 is de stijging van de gecorrigeerde overheidsuitgaven gelijk aan de maximaal toegestane stijging. In 2017 dienen de gecorrigeerde overheidsuitgaven naar verwachting met 0,7% af te nemen. Dit is op basis van de huidige beleidsuitgangspunten duidelijk niet het geval: de gecorrigeerde uitgaven stijgen met 1,0%.

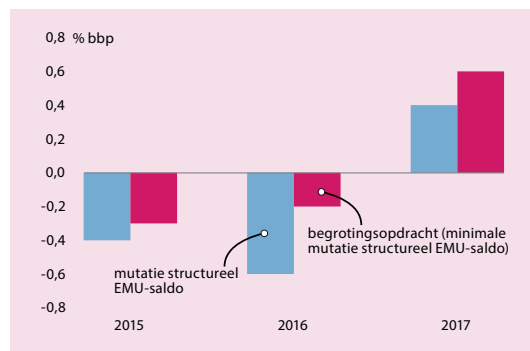
In de huidige raming is de schuld in 2017 conform het schuld criterium (tabel 3.2 en figuur 3.4). De overheidsschuld dient per jaar met een twintigste van het verschil met de 60%-norm af te nemen. De jaren tot en met 2016 zijn conform het schuld criterium in de overgangperiode.

Figuur 3.3 De raming en de Europese regels over het structurele overheidstekort

Structureel saldo en MTO

Mutatie structureel saldo en begrotingsopdracht

Bron: CPB ([link](#)).

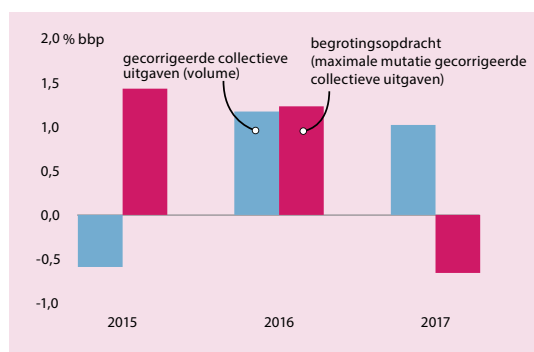
³⁶ Voor details over de ramingen en de Europese begrotingsregels zie Suyker, W., 2016, De CEP2016-raming en de Europese begrotingsregels, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

Tabel 3.2 Gegevens voor Europese begrotingsregels

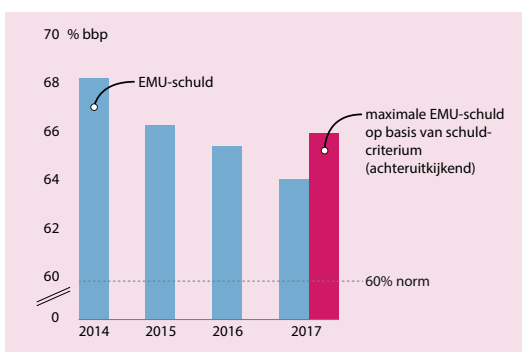
	2014	2015	2016	2017
EMU-saldo (% bbp)	-2,4	-1,9	-1,7	-1,2
EMU-saldo conjunctureel (EC-methode, % bbp)	-1,7	-0,8	-0,4	0,0
EMU-saldo eenmalige en andere tijdelijke maatregelen (% bbp)	-0,1	0,0	0,3	0,0
EMU-saldo structureel (EC-methode, % bbp)	-0,6	-1,0	-1,6	-1,2
Mutatie in EMU-saldo structureel (EC-methode, % bbp)	0,2	-0,4	-0,6	0,4
Begrotingsopdracht (vereiste mutatie in EMU-saldo structureel)		-0,3	-0,2	0,6
Uitgavenregel				
Gecorrigeerde collectieve uitgaven (volume, %)	-2,5	-0,6	1,2	1,0
Begrotingsopdracht (maximale groei collectieve uitgaven)	0,7	1,4	1,2	-0,7
Verschil	-3,2	-2,0	-0,1	1,7
Verschil (% bbp)	-0,3	-0,9	0,0	0,7
EMU-schuld	68,2	66,3	65,4	64,1
Maximale schuld op basis van schuld criterium				65,9

Figuur 3.4 De raming en de Europese regels over overheidsuitgaven en overheidsschuld

Overheidsuitgaven

Overheidsschuld

Bron: CPB ([link](#)).

De Europese begrotingsregels zijn leidend voor het Nederlandse begrotingsbeleid.³⁷ Dit begrotingsbeleid wordt geconcretiseerd door **begrotingsregels van het kabinet**. De uitgavenkaders en het inkomstenkader staan daarbij centraal.

De uitgavenkaders, die bij het aantreden van het nieuwe kabinet voor de jaren 2013-2017 zijn vastgesteld, zijn herzien na de Begrotingsafspraken 2014 in de Najaarsnota 2013.³⁸ Onderscheiden worden drie begrotingsdisciplinesectoren: Rijksbegroting in enge zin, Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid en Zorg. Tegenvallers moeten binnen de kaders worden gecompenseerd. Volgens de huidige inzichten overschrijden de uitgaven binnen de kaders de ijklijn in zowel 2016 als 2017, met respectievelijk 1,7 mld euro in 2016 en 2,7 mld euro in 2017. De overschrijding op het kader Rijksbegroting in enge zin is hoger dan het totaal van de overschrijdingen op het kader Zorg en het kader Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid. De overschrijding op het kader Rijksbegroting in enge zin wordt met

³⁷ Zie begrotingsregel 5 in ministerie van Financiën, 2012, Startnota ([link](#)).

³⁸ Zie Vaststellen kaders, bijlage 3 in ministerie van Financiën, 2013, Najaarsnota 2013 ([link](#)).

name veroorzaakt door de ongunstige ruilvoetontwikkeling en hogere uitgaven aan asielopvang.

Tabel 3.3 Overschrijding uitgavenkader in 2016-2017

	2016	2017
	mld euro	
Overschrijding	1,7	2,7
w.v. Rijksbegroting in enge zin	3,4	5,1
Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid	-0,5	-0,9
Budgettaire Kader Zorg	-1,2	-1,6

Tijdens de kabinetsperiode vinden aanpassingen van de hoogte van het uitgavenkader plaats op basis van de begrotingsregels, waaronder de aanpassing aan de hand van de ontwikkeling van de prijs van de nationale bestedingen.³⁹ Er ontstaat budgettaire spanning als de opwaartse druk op lonen en prijzen sterker is dan die op de prijs van de nationale bestedingen.⁴⁰ Het gaat daarbij om de ontwikkeling ten opzichte van de verwachte ontwikkeling ten tijde van het vaststellen van de kaders. Bij oplopende spanning wordt het moeilijker de uitgaven onder de ijklijn te houden. In dit *Centraal Economisch Plan* stijgt de budgettaire spanning in 2016 met 2,8 mld euro en in 2017 met 1,8 mld euro. Dit komt door de relatief sterke bijstelling van de stijging van de lonen in de marktsector ten opzichte van de prijs nationale bestedingen.

Tabel 3.4 Overschrijding inkomstenkader 2013-2017

	2016	2017	Cumulatief 2013-2017
	mld euro		
Overschrijding inkomstenkader	-0,5	-0,6	-1,2
w.v. beleidsmutaties (m.u.v. zorg)	0,0	0,0	0,0
zorg	-0,5	-0,6	-1,2

Het inkomstenkader, dat bij het aantreden van het nieuwe kabinet voor de jaren 2013-2017 is vastgesteld, is inhoudelijk opnieuw herzien na de *Miljoenennota 2016*: het inkomstenkader is aangepast voor de 4^e Nota van Wijziging en de Novelle op het Belastingplan 2016. De toetsing van het inkomstenkader van het CPB is ten opzichte van deze laatste stand van het inkomstenkader. Het inkomstenkader omvat alle beleidsmaatregelen van het kabinet en moet cumulatief over een kabinetsperiode sluiten.

³⁹ De aanpassing van de ijklijn als gevolg van de mutatie van de prijs nationale bestedingen van het lopende jaar wordt echter stopgezet bij de Voorjaarsnota en is zodoende gebaseerd op de raming in het *Centraal Economisch Plan*.

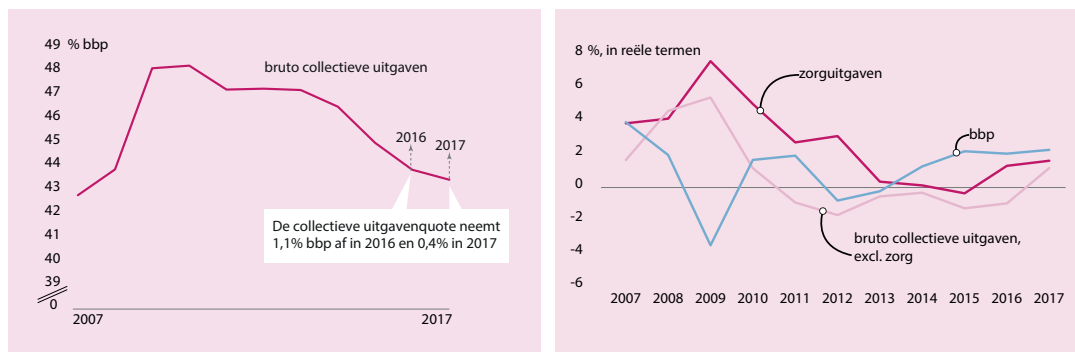
⁴⁰ Tot en met de *Macro Economisch Verkenning 2014* werd de budgettaire spanning als gevolg van de ontwikkeling van de lonen en prijzen in CPB-publicaties aangeduid met de ruilvoet. In begrotingsnota's (zoals de *Miljoenennota*) heeft het begrip ruilvoet echter een andere inhoud. Vandaar dat ter voorkoming van verwarring de term ruilvoet is vervangen door budgettaire spanning. Het verschil tussen budgettaire spanning en de ruilvoet in de begrotingsnota's is dat bij het bepalen van de budgettaire spanning alleen de niet-beleidsmatige loon- en prijsontwikkelingen worden meegenomen. Meer precies gaat het wat de loonontwikkeling betreft om die ontwikkelingen die voor de collectieve sector als werkgever exogeen zijn.

Er is sprake van een onderschrijding van het kader van 1,2 mld euro. Deze onderschrijding wordt veroorzaakt door een lager dan verwachte stijging van de zorgpremies. Dit wordt gedeeltelijk gecompenseerd door een lager dan in de *Miljoenennota 2016* geraamde mutatie van de zorgtoeslag, wat voor het inkomstkader wordt gezien als een lastenverzwaring.

3.3 Collectieve uitgaven

De collectieve-uitgavenquote neemt met 1,1% bbp af in 2016 en met 0,4% bbp in 2017 (tabel 3.5). In 2016 komt deze daling vooral door lagere uitgaven aan internationale samenwerking, openbaar bestuur en sociale zekerheid. De daling bij de uitgaven aan internationale samenwerking in 2016 komt doordat in dit jaar met terugwerkende kracht de Nederlandse korting op de EU-aftocht binnenkomt. De uitgaven aan openbaar bestuur en sociale zekerheid nemen in 2017 verder af. Het aantal gewerkte uren in de sector overheid neemt in 2016 toe met 0,9%, grotendeels door extra werkgelegenheid door opvang van asielzoekers. In 2017 daalt de werkgelegenheid bij de overheid als gevolg van bezuinigingen. In de zorg stabiliseert in 2016 het aantal gewerkte uren, na een duidelijke daling in de twee voorgaande jaren; in 2017 neemt de werkgelegenheid in de zorg licht toe.

Figuur 3.5 Collectieve uitgaven nemen af in 2016 en 2017

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

De **collectieve zorguitgaven** blijven in 2016 als percentage van het bbp onveranderd op 9,5%, om in 2017 te dalen naar 9,4%. De collectieve zorguitgaven in procenten bbp zijn daarmee in vier jaar tijd 0,5% bbp gedaald. In nominale termen stijgen de collectieve zorguitgaven in 2016 met 2,2% en in 2017 met 2,3%. Dit komt deels door de lage prijsontwikkeling, maar ook de reële ontwikkeling is historisch laag. De reële stijging, die 1%, respectievelijk 1,4% bedraagt, ligt in dezelfde orde van grootte als het effect van demografische ontwikkelingen op de zorguitgaven. Vergelijken met het eerste decennium van deze eeuw is de huidige groei van de collectieve zorguitgaven hiermee bescheiden.

Ook in 2017 wordt de groei van de zorguitgaven afgeremd door beleid. In de zorg wordt 1,5 mld euro omgebogen, waarvan 0,8 mld euro in de Zvw, 0,5 mld euro in de Wlz en 0,2 mld euro in de begrotingsgefinancierde zorg, zoals de integratie-uitkering voor Wmo en Jeugdzorg. De beleidsmaatregelen worden in meer detail beschreven in de bijlage beleidsuitgangspunten.

Tabel 3.5 Collectieve uitgaven, 2012-2017

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
% bbp						
Openbaar bestuur	9,8	9,5	9,5	9,0	8,8	8,7
Veiligheid	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6
Defensie	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0	1,0
Infrastructuur	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4
Onderwijs	5,3	5,3	5,4	5,3	5,3	5,2
Zorg (a)	9,8	9,9	9,8	9,5	9,5	9,4
w.v. AWBZ/Wlz (a)	4,0	3,9	3,8	2,6	2,5	2,5
Zvw (b)	5,3	5,5	5,4	5,7	5,7	5,7
overig (o.a. Wmo) (a)	0,5	0,5	0,5	1,2	1,2	1,2
Sociale zekerheid	12,4	12,7	12,6	12,2	12,1	11,7
w.v. AOW/ANW	5,0	5,1	5,2	5,2	5,2	5,1
WW en bijstand (b)	2,2	2,5	2,3	2,1	1,9	1,8
arbeidsongeschiktheid (b)	1,6	1,6	2,0	1,9	1,9	1,9
overig (o.a. zorgtoeslag)	3,6	3,4	3,1	3,0	3,0	2,9
Overdrachten aan bedrijven	1,7	1,7	1,5	1,4	1,4	1,4
Internationale samenwerking	1,8	1,9	2,0	1,9	1,4	1,6
Rente	1,6	1,5	1,4	1,3	1,2	1,2
Bruto collectieve uitgaven	47,1	47,1	46,4	44,9	43,8	43,4
mutatie in %						
Reële bruto collectieve uitgaven	-1,0	-0,6	-0,5	-1,3	-0,7	1,0
Werkgelegenheid sector overheid (c)	-2,0	-1,2	-1,1	0,0	0,9	-0,6
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg (c)	1,5	-0,4	-1,4	-2,0	0,0	0,4

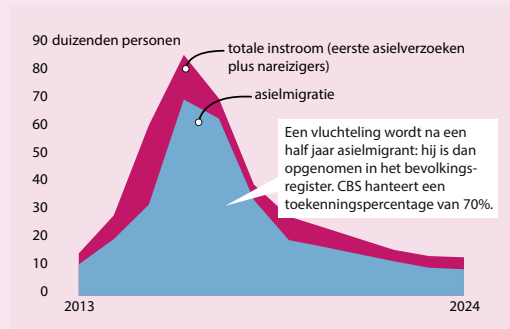
(a) De Hervorming Langdurige Zorg en de nieuwe Jeugdwet leiden tot forse verschuivingen tussen de zorgonderdelen in 2015.

(b) WW- en arbeidsongeschiktheidsuitgaven worden in 2014 beïnvloed door de budgetneutrale schuif als gevolg van de invoering 'Wet beperking ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid vangnetters'.

(c) Gemeten in uren.

Hoe zitten asielzoekers in de raming?

Het aantal asielverzoeken en asielmigranten in de raming komt overeen met de recente bevolkingsprognose van het CBS, waarin veronderstellingen gemaakt worden over migratie.(a) De instroom (eerste asielverzoeken en na-reizigers) bedraagt volgens deze raming 85.000 dit jaar en 70.000 volgend jaar.

De kosten van eerstejaarsopvang hangen af van de gemiddelde kosten van opvang per asielzoeker en de gemiddelde lengte van het verblijf in een asielzoekerscentrum. We gaan uit van 22.100 euro per asielzoeker per jaar en een gemiddeld verblijf van 10,5 maand, op basis van informatie van het ministerie van Veiligheid & Justitie. Er wordt rekening gehouden met de timing van het verblijf, dus een deel van de instroom in 2016 leidt tot kosten in 2017. In 2016 en 2017 zijn er circa 68.000 meer asielzoekers in Nederland dan in 2013, wat leidt tot extra uitgaven aan het COA van 1,3 mld euro.

De gestegen immigratie zorgt ook voor een bijstelling van de leerlingenaantallen, wat leidt tot hogere kosten voor onderwijs. Deze kosten betreffen primair onderwijs, voortgezet onderwijs, mbo en hoger onderwijs; daarnaast is er een extra regeling ter ondersteuning van nieuwkomers in het primair of voortgezet onderwijs. Er wordt uitgegaan van een deelname van 26% aan hoger onderwijs en 29% aan mbo, in lijn met niet-westerse allochtonen in 2009/2010.(b) In 2016 en 2017 zijn er ten opzichte van 2013 circa 18.000, respectievelijk 37.000 meer leerlingen door de hogere asielmigratie, wat leidt tot een stijging van de kosten van onderwijs van circa 140 mln euro in 2016, respectievelijk 260 mln euro in 2017.

Een gedeelte van de asielzoekers komt in aanmerking voor een bijstandsuitkering. Het aandeel asielzoekers met een bijstandsuitkering varieert naar duur van verblijf in Nederland en herkomstgroepering. Op basis van CBS-cijfers over aantallen bijstandsuitkeringen onder (eerdere) asielzoekers, gaan we uit van 40% bijstandsafhankelijkheid op de lange termijn. Dit percentage houdt rekening met de samenstelling van de huidige instroom (met name Syriërs). In 2016 komen naar verwachting circa 7.000 huishoudens in aanmerking voor bijstand, gevolgd door circa 8.000 extra huishoudens in 2017. Dit betekent 0,1 mld euro extra bijstandsuitgaven in 2016 en 0,2 mld euro extra bijstandsuitgaven in 2017. Daarnaast hebben immigranten recht op huur- en zorgtoeslag of kindgebonden budget (minder dan 0,1 mld euro).

De totale verhoging van de kosten aan asielopvang in het COA, onderwijs, bijstand en toeslagen, ten opzichte van 2013, is 1,6 mld euro in 2016 en 1,8 mld euro in 2017. Ten opzichte van 2015 is de verhoging circa 0,5 mld euro in 2016 en circa 0,7 mld euro in 2017. Daarnaast nemen de zorgkosten in 2016 met circa 50 mln euro toe en in 2017 met circa 100 mln euro.

De verhoogde asielmigratie leidt slechts in beperkte mate tot een hoger arbeidsaanbod in de periode tot en met 2017. De belangrijkste reden hiervoor is dat asielmigranten zich niet direct op de arbeidsmarkt begeven, omdat zij eerst bezig zijn met integreren.(c) Aangenomen wordt dat asielmigranten het eerste jaar nog niet op de arbeidsmarkt actief zijn. Verder wordt, op basis van participatie van eerdere vluchtelingengroepen, aangenomen dat de bruto participatie in de tien jaren daarna oploopt, naar 10% na 1 jaar; 30% na 2 jaar; en daarna in gelijke stappen oplopend tot 55% na 10 jaar. Een verdere reden voor de beperkte invloed op het arbeidsaanbod is dat een deel van de vluchtelingeninstroom uit ouderen en kinderen bestaat, die niet participeren op de arbeidsmarkt.

(a) CBS, 2016, Veronderstellingen asielmigratie voor bevolkingsprognose 2015-2060 ([link](#)).

(b) CBS, 2011, Steeds meer jongeren volgen hoger onderwijs ([link](#)).

(c) Voor een recente studie over de (arbeids-)integratie van asielzoekers met een verblijfsvergunning, zie de Policy Brief van de WRR samen met het SCP, het WODC en Regioplan (Engbersen e.a., 2015, Geen tijd verliezen ([link](#))).

De **socialezekerheidsuitgaven** als percentage van het bbp nemen af van 12,2% in 2015 naar 11,7% in 2017 (tabel 3.5). De daling van de uitgaven aan werkloosheidsuitkeringen vormt de belangrijkste bijdrage. De AOW-uitgaven nemen toe, maar stijgen minder hard dan het bbp. De stijging van de AOW-uitgaven wordt beperkt door de verhoging van de AOW-leeftijd (tabel 3.6). Het verzuimvolume blijft in 2015-2017 ongeveer constant. Bij het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen wordt een daling verwacht. Het aantal WAO/WIA-uitkeringen daalt, omdat de uitstroom uit de WAO groter is dan de instroom in de WIA. Sinds de beperking van de Wajong tot volledig en duurzaam arbeidsongeschikten in 2015 is de uitstroom daar groter dan de instroom en neemt het aantal uitkeringen af.

Het aantal werkloosheidsuitkeringen neemt de komende jaren af. Het aantal bijstandsuitkeringen (Participatiewet) neemt daarentegen toe. Dit is het gevolg van extra instroom door de voormalige Wajong-doelgroep en het beroep dat asielzoekers zullen doen op de bijstand.

Tabel 3.6 Uitkeringsvolumes en percentage uitkeringsgerechtigden, 2015-2017

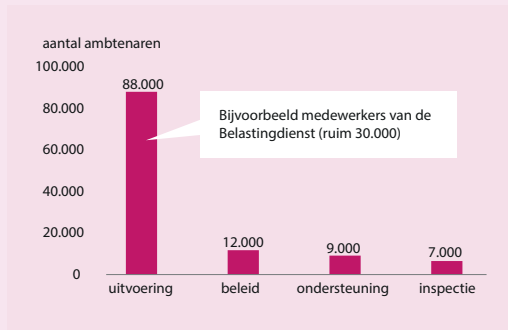
	2015	2016	2017
	duizenden		
Uitkeringsvolumes (a)			
AOW	3040	3080	3100
ANW	30	30	25
Ziekteverzuim	295	300	295
Arbeidsongeschiktheid totaal	670	665	660
w.v. WAO/WIA/WAZ	465	465	460
Wajong	205	200	200
Werkloosheidsuitkering	345	320	305
Participatiewet/IOAW/IOAZ	405	415	420
Totaal	4780	4805	4815
Actieven (b)	6735	6805	6865
I/a-ratio (c)	71	71	70
w.v. AOW	45	45	45
overig	26	25	25
(a) In duizenden (volledige) uitkeringsjaren. (b) Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren. (c) Percentage uitkeringsgerechtigden. Ratio van inactieven ten opzichte van actieven, in procenten.			

Rijksambtenaren vooral uitvoerders

Sinds jaar en dag worden bij de start van een regeerperiode ombuigingen op het ambtenarenapparaat ingeboekt. Zo ook de afgelopen regeerperiode. Minister Blok van Wonen en Rijksdienst is verantwoordelijk voor het ambtenarenapparaat en wil het Rijk goedkoper, flexibeler en efficiënter laten werken. Om dat te kunnen bereiken heeft hij sinds 2013 een aantal maatregelen genomen. Zo dient onder meer het apparaatsbudget zichtbaar te worden gemaakt in departementale begrotingen. Ook streeft de minister naar een 'uitgavenkader' voor dit apparaatsartikel, dat naast salarissen ook materiële uitgaven (huisvesting, ICT, 'pennen en potloden') omvat. Deze maatregelen moeten leiden tot een betere beheersing van de apparaatsuitgaven.(a)

Uit onderzoek van de Algemene Rekenkamer blijkt dat de taakstellingen van ruim 4 mld euro nog niet zijn gehaald.(b) Een van de redenen hiervoor is dat er naast taakstellingen ook (tijdelijke) intensiveringen zijn doorgevoerd, zoals bij de Belastingdienst. Ook leidt het doorvoeren van de verschillende ombuigingen tot frictiekosten, bijvoorbeeld vastgoedkosten, bij het sluiten van een aantal justitiële inrichtingen.

Rijksapparaat, naar taak, 2015

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Een van de aspecten die het behalen van taakstellingen bemoeilijkt, is de samenstelling van het Rijksambtenarenapparaat. Uit de figuur blijkt dat een groot deel van het huidige ambtenarenapparaat uitvoerende taken heeft (75%). Dit zijn bijvoorbeeld medewerkers van de Belastingdienst (ruim 30.000 medewerkers), Dienst Justitiële Inrichtingen (circa 15.000 medewerkers) en de Rechtspraak (circa 8000 medewerkers). Ombuigingen op het ambtenarenapparaat zijn moeilijk door te voeren zonder het aantal uitvoerende taken of de kwaliteit te verminderen. Ook zijn op korte termijn veelal omvangrijke investeringen nodig om efficiëntiewinsten te kunnen boeken.

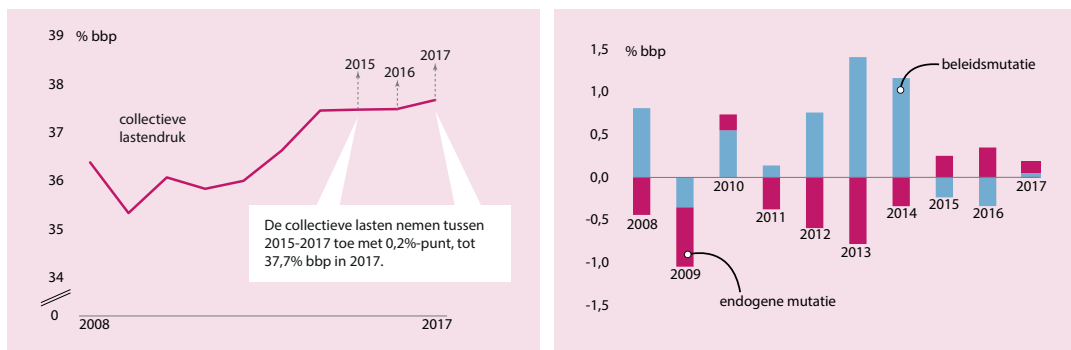
(a) Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2015, Apparaatsuitgaven, Kamerbrief ([link](#)).

(b) Algemene Rekenkamer, Verantwoordingsonderzoek 2014, mei 2015 ([link](#)).

3.4 Collectieve lasten

De collectieve lasten nemen tussen 2015 en 2017 toe met 0,2%-punt, tot 37,7% bbp in 2017. Deze stijging wordt veroorzaakt door endogene factoren, zoals de ontwikkeling van heffingsgrondslagen (totaal 0,4% bbp).⁴¹ Als gevolg van beleid nemen de lasten in 2016 af met 2,3 mld euro (0,3% bbp). Dit is een combinatie van het 5 miljard-pakket en eerder genomen maatregelen. In 2017 worden de lasten verzwaaard met 0,4 mld euro.

Figuur 3.6 Collectielastendruk in % bbp (links) en beleids- en endogene mutaties in de collectielastendruk in % bbp (rechts)

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

Tabel 3.7 Belasting- en premieontvangsten, 2015-2017

	2015	2016	2017	2016	2017	2016	2017
	niveau in % bbp			mutaties in % bbp per jaar			
				beleid		endogeen	
Loon- en inkomstenheffing	13,6	13,3	13,5	-0,6	0,0	0,4	0,1
Premies werknemersverzekeringen	3,0	3,2	3,2	0,2	-0,1	0,0	0,0
Zvw-premies	5,1	5,2	5,2	0,0	0,1	0,0	-0,1
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	2,3	2,3	2,3	0,0	0,0	0,1	0,0
Belastingen op productie en invoer	11,6	11,6	11,7	0,1	0,1	-0,1	0,0
Overige belastingen	1,9	1,8	1,9	-0,1	0,0	0,0	0,0
Totaal	37,5	37,5	37,7	-0,3	0,1	0,3	0,1

Beleidsmatige lastenontwikkeling

In **2016** worden de lasten voor **gezinnen** verlicht met 3,4 mld euro (zie tabel 3.8). Dit betreft voornamelijk het 5 miljard-pakket, dat voor een groot deel neerslaat bij de loon- en inkomstenheffing. Ook het tijdelijke koopkrachtpakket voor 2016 draagt bij aan een lastenverlichting voor gezinnen. Stijgende zorgpremies en vergroeningsmaatregelen in de energiebelasting en de SDE+-heffing leiden tot een stijging van de lasten voor gezinnen. De lasten voor **bedrijven** en **overheid** nemen in 2016 toe met 1,1 mld euro (tabel 3.8). De lastenverzwaring wordt voornamelijk gedreven door stijgende werkgeverspremies. Dit betreft deels een compensatie voor lager dan tijdens *Miljoenennota 2015* verwachte

⁴¹ De endogene ontwikkeling van de belastingen is de totale ontwikkeling van de belastingen minus de ontwikkeling als gevolg van beleidsmaatregelen.

zorgpremies. Ook stijgen de lasten vanwege de verhuurdersheffing, de integratie van de research and developmentaftrek (RDA) in de WBSO en vanwege vergroeningsmaatregelen in de energiebelasting en de SDE+-heffing. De invoering van de vennootschapsbelastingplicht voor overheidsondernemingen doet de lasten voor de overheid stijgen met 0,1 mld euro.

De lastenverzwaring in **2017** treft met name **gezinnen** (0,9 mld euro, tabel 3.8). Door het aflopen van het tijdelijke koopkrachtpakket (Augustuspakket) voor 2016 en door stijgende zorgpremies nemen de lasten voor gezinnen toe. De lasten voor **bedrijven en overheid** worden verlicht met in totaal 0,6 mld euro. Het gaat hierbij voornamelijk om maatregelen in de vennootschapsbelasting betreffende het vervroegd en willekeurig afschrijven en om een lichte daling van de werkgeverspremies. De verhuurderheffing wordt verder verhoogd in 2017, wat leidt tot een lastenverzwaring voor woningcorporaties.

Tabel 3.8 Beleidsmatige lastenontwikkeling 2016 en 2017 in mld euro

	2016	2017
	mld euro	
Gezinnen	-3,4	0,9
Btw	0,1	0,0
Tabaksaccijns	0,1	0,0
Energiebelasting en SDE+	0,2	0,1
Dividendbelasting	-0,3	0,0
Loon- en inkomstenheffing	-4,6	0,2
Zvw	1,1	0,6
Overig gezinnen	0,1	0,0
Bedrijven	0,8	-0,5
Energiebelasting en SDE+	0,4	0,0
Kolenbelasting	-0,2	0,0
Verhuurderheffing	0,2	0,2
Vennootschapsbelasting	-0,2	-0,2
Aof-premie	1,1	-0,1
Awf-premie	0,6	0,0
Wgf-premie	-0,6	-0,2
Zvw	-0,4	-0,1
Overig bedrijven	0,0	0,0
Overheid	0,3	-0,1
Vennootschapsbelasting	0,1	0,0
Wao-premie	0,2	0,0
Zvw	-0,1	0,0
Overig overheid	0,0	0,0
Totaal gezinnen, bedrijven en overheid	-2,3	0,4

Endogene ontwikkeling (ontwikkeling als gevolg van de heffingsgrondslagen)

De belasting- en premieontvangsten nemen toe als gevolg van een positieve ontwikkeling van heffingsgrondslagen (0,3% bbp in 2016, 0,1% in 2017, zie tabel 3.7). Met name de loon- en inkomstenheffing draagt bij aan deze stijging: de nominale loonsom stijgt harder dan het nominale bbp. De overige belastingcategorieën ontwikkelen zich in lijn met het bbp.

3.5 Koopkracht

In 2016 en 2017 verbetert de mediane statistische koopkracht, met respectievelijk 2,3% en 0,2%. De contractloonontwikkeling (marktsector) in 2016 en 2017 bedraagt respectievelijk 1,5% en 1,7%. Door een beperkte inflatie (gemeten aan de hand van de CPI) vertaalt dit zich in een reële contractloonstijging van 0,9% in 2016 en 0,6% in 2017. Daarnaast zorgen verschillende beleidsmaatregelen ervoor dat de koopkracht van werkenden zowel in 2016 als in 2017 toeneemt. De koopkracht van ouderen en uitkeringsgerechtigden neemt in 2016 ook toe, zij het in mindere mate dan bij werkenden. In 2017 neemt de koopkracht van uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden af.

Koopkrachtverbetering in 2016

De mediane statistische koopkracht stijgt in 2016 met 2,3%. Werkenden gaan er met een koopkrachtstijging van 3,4% het meest op vooruit. Zij hebben voordeel van de lasten verlichtende maatregelen in het 5 miljard-pakket. De koopkracht van gepensioneerden (1,1%) en uitkeringsgerechtigden (1,1%) stijgt in mindere mate.

Alle huishoudens hebben voordeel van de beperkte verhoging van de algemene heffingskorting. De algemene heffingskorting wordt echter ook sneller en volledig afgebouwd. Dit is ongunstig voor huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf, waar de afbouw van de algemene heffingskorting begint. Vanaf een inkomen van circa 66.400 euro is de algemene heffingskorting volledig afgebouwd. Het verlagen van het tweede- en derdeschijftarief werkt positief door in de koopkracht van huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf. Huishoudens met een inkomen in de vierde schijf gaan er ook op vooruit door de verlenging van de derde schijf met 8.548 euro. Huishoudens met vermogen in box 3 hebben voordeel van de verhoging van de vermogensvrijstelling naar 24.437 euro. Het verhogen van het eersteschijftarief werkt negatief door in de koopkracht van huishoudens. De stijging van de nominale zorgpremie met circa 41 euro is ongunstig voor de koopkracht van huishoudens zonder zorgtoeslag.

Werkenden met een inkomen tot circa 107.000 euro ontvangen in 2016 een hogere arbeidskorting dan in 2015. Werkenden met een inkomen tussen circa 20.000 euro en 34.000 euro gaan er hierdoor het meest op vooruit; zij profiteren volledig van de stijging van de maximale arbeidskorting met 871 euro. Werkenden met kinderen hebben verder voordeel van de intensivering van de inkomensafhankelijke combinatiekorting, de intensivering van de kinderopvangtoeslag, de verhoging van de kinderbijslag en het verhogen van het kindgebonden budget vanaf het tweede kind.

De koopkracht van *gepensioneerden* stijgt met 1,1% ten opzichte van 2015. De verhoging van de ouderenkorting onder de inkomensgrens van circa 36.000 euro (met 139 euro) en de aanpassing van de zorgtoeslag hebben een positief koopkrachteffect. Het niet of beperkt indexerend van aanvullende pensioenen is ongunstig voor de koopkracht. Ook het afschaffen van de ouderentoeslag in box 3, het verlagen van de ouderenkorting boven de inkomensgrens van circa 36.000 euro (met 83 euro) en het verhogen van het lage IAB-tarief

hebben een negatief effect op de koopkracht van gepensioneerden. Het verhogen van het lage IAB-tarief heeft ook een negatief effect op de koopkracht van zelfstandigen.

De koopkracht van *uitkeringsgerechtigden* neemt eveneens met 1,1% toe ten opzichte van 2015. Zij hebben onder andere voordeel van de aanpassing van de zorgtoeslag in 2016.

In de puntenwolken (zie figuur 3.7) ligt 90% van de koopkrachtontwikkeling van de huishoudens tussen de bovenste en onderste lijn. De onderste lijn in de puntenwolk voor gepensioneerde tweeverdieners laat het negatieve koopkrachteffect zien van het afschaffen van de ouderentoeslag in box 3, met name bij de lagere inkomens. Een groep ouderen verliest de huur- of de zorgtoeslag, omdat hun vermogen zonder de ouderentoeslag te hoog is.

Tabel 3.9 Koopkrachtverbetering in 2016 en 2017

	2016	2017	
	Mediaan koopkrachtmutatie in % (a)	Omvang in % totaal (b)	
Inkomensniveau (c)			
< 175% wml	1,5	-1,1	36
175-350% wml	2,9	0,3	39
350-500% wml	3,0	0,7	15
> 500% wml	2,3	0,8	10
Inkomensbron (d)			
Werkenden (e)	3,4	0,6	63
Uitkeringsgerechtigden	1,1	-1,0	10
Gepensioneerden	1,1	-1,3	25
Huishoudtype			
Tweeverdieners	2,8	0,4	52
Alleenstaanden	1,7	-0,4	42
Alleenverdieners	1,7	-0,2	6
Gezinssamenstelling (f)			
Met kinderen	3,5	0,7	26
Zonder kinderen	2,8	0,4	49
Alle huishoudens	2,3	0,2	100

(a) Statische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.
(b) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2016.
(c) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; het bruto minimumloon (wml) is in 2016 ongeveer 19.800 euro.
(d) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winstinkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroegpensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.
(e) Bij de koopkrachtmutatie van werkenden wordt geen rekening gehouden met incidentele mutaties van het loon, zoals het ontvangen of wegvallen van bonussen.
(f) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

Beperkte koopkrachtverbetering in 2017

In 2017 is sprake van een beperkte toename van de mediane statische koopkracht (met 0,2%). Deze toename geldt vooral voor werkkenden, die er met 0,6% het meest op vooruit gaan. In de marktsector is sprake van een reële contractloonstijging van 0,6%. Gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden zien hun koopkracht afnemen in 2017, met respectievelijk 1,3% en 1,0%.

Huishoudens met vermogen in box 3 krijgen te maken met de aanpassing van de vermogensrendementsheffing in 2017 en de verhoging van de vermogensvrijstelling naar 25.000 euro. Afhankelijk van de hoogte van het vermogen kunnen hierdoor zowel positieve als negatieve koopkrachteffecten optreden. De stijging van de nominale zorgpremie met circa 53 euro is ongunstig voor de koopkracht van huishoudens zonder zorgtoeslag. Het verhogen van het tweede- en derdeschijftarief werkt negatief door in de koopkracht van huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf.

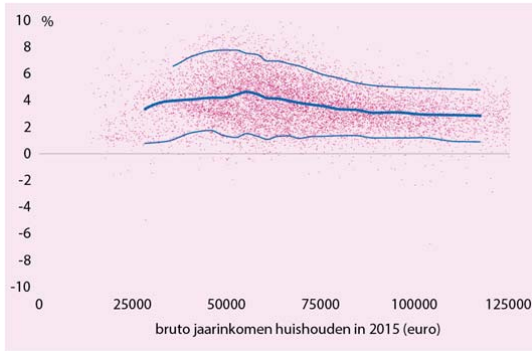
Werkenden hebben onder andere voordeel van de wijzigingen in de arbeidskorting. De maximale arbeidskorting wordt verhoogd met circa 156 euro en het afbouwpercentage wordt verlaagd van 4% naar 3,6%. Dit is gunstig is voor werkkenden met inkomens tot circa 125.000 euro. Werkenden met kinderen hebben verder voordeel van de intensivering van de kinderopvangtoeslag. De verlaging van het bedrag aan kindgebonden budget voor het tweede kind met 33 euro is ongunstig voor de koopkracht van huishoudens met twee of meer kinderen.

De koopkracht van *gepensioneerden* en *uitkeringsgerechtigden* daalt ten opzichte van 2016, met respectievelijk 1,3% en 1,0%. Voor gepensioneerden geldt dat aanvullende pensioenen niet of beperkt geïndexeerd worden en dat de ouderenkorting onder de inkomensgrens van circa 36.000 euro wordt verlaagd (met circa 115 euro). De beperking van de zorg- en huurtoeslag en de verlaging van de algemene heffingskorting hebben een negatief effect op de koopkracht van gepensioneerden, uitkeringsgerechtigden en werkkenden met lagere inkomens.

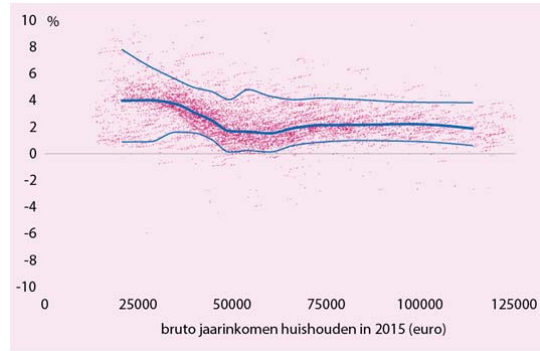
Zie de bijlage bij dit hoofdstuk voor een volledig overzicht van koopkrachtrelevante beleidsmaatregelen in 2017.

Figuur 3.7 Koopkrachtverbetering in 2016⁴²

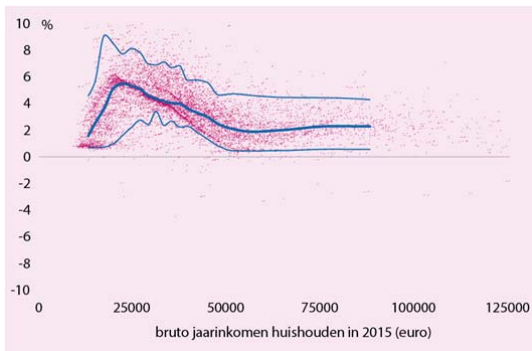
Werkende tweeverdiener

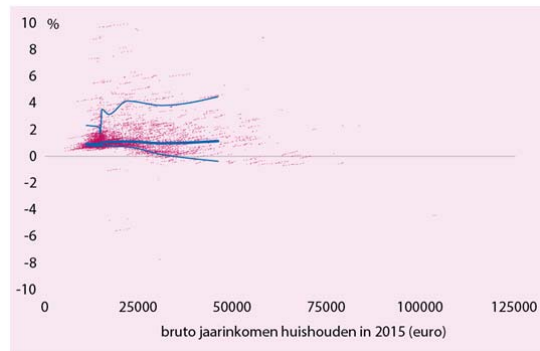
Werkende alleenverdiener

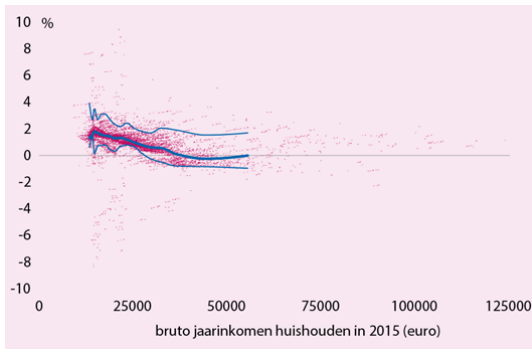
Werkende alleenstaande

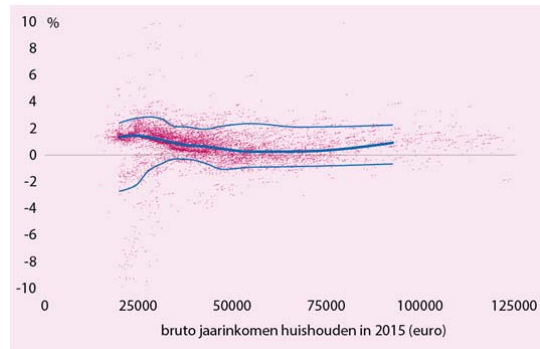
Uitkeringsgerechtigde alleenstaande

Gepensioneerde alleenstaande

Gepensioneerde tweeverdiener

⁴² Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, mutaties in %, 2016. Per inkomensniveau ligt de koopkrachtontwikkeling van 90% van de huishoudens tussen de bovenste en onderste lijn. De middelste lijn geeft de mediaan weer.

Bijlage: Beleidsuitgangspunten

Bijstelling beleidsuitgangspunten 2016

De beleidsuitgangspunten voor 2016 zijn sinds de *Macro Economische Verkenning 2016* in beperkte mate aangepast. Bij de Najaarsnota is een bijstelling gemaakt voor de uitgaven aan asielopvang door het COA en uitgaven van medeoverheden met betrekking tot asiel. Daarnaast is het uitgavendeel van de Novelle Belastingplan verwerkt. Dit betreft de investering 'duurzaamheid gebouwde omgeving'. Deze aanpassingen leiden tot een verhoging van de collectieve uitgaven in 2016.

Op basis van het kabinetsbesluit, conform de uitspraak van de Raad van State, zijn de gasverkopen uit het Groningenveld verlaagd tot 27 mld m³.⁴³

De lastenontwikkeling is in 2016 met 0,8 mld euro neerwaarts bijgesteld, omdat zorgverzekeraars de nominale Zvw-premies lager hebben vastgesteld dan in de raming van september.

Beleidsuitgangspunten 2017

Bij de geldende beleidsuitgangspunten is de begroting in 2017 restrictief als gevolg van de oploop van bezuinigingen uit het Regeerakkoord Rutte-Asscher. De netto tekortreducerende maatregelen bedragen 3 mld euro.⁴⁴ Het effect hiervan wordt gedeeltelijk gedempt door hogere uitgaven voor de opvang van asielzoekers.

In deze raming is uitgegaan van ongewijzigde gaswinning in het Groningenveld. In september zal het kabinet een besluit nemen over de productie in het gasjaar 2016-2017.

In de **collectief gefinancierde zorg** wordt in 2017 per saldo 1,5 mld euro omgebogen. Daarvan slaat 0,8 mld euro neer bij de Zvw. De maatregelen in de hoofdlijnenakkoorden met ziekenhuizen, medisch specialisten, huisartsen en aanbieders van geestelijke gezondheidszorg remmen de stijging van de Zvw-uitgaven met 0,7 mld euro. De maatregelen in de brief 'Kwaliteit loont' van 6 februari 2015 vervangen het aanpassen van artikel 13 in de Zorgverzekeringswet.⁴⁵ We rekenen ermee dat de besparingen van de hoofdlijnenakkoorden, met als stok achter de deur het MBI, gehaald gaan worden.

Diverse andere maatregelen in de Zvw, waaronder stringent pakketbeheer, verbeterde marktwerking, beperken van beloningen in de zorg en het afschaffen van de werelddekking leiden tot een extra besparing van 0,3 mld euro. Daartegenover staat een intensivering in de wijkverpleegkundige zorg van 0,2 mld euro.

⁴³ Ministerie van Economische Zaken, 2015, Gaswinning Groningen en meerjarenprogramma NCG, Kamerbrief ([link](#)).

⁴⁴ Suyker, W., 2015, Begrotingsmaatregelen 2011-2017 (inclusief 5 miljard-pakket), CPB Achtergronddocument ([link](#)).

⁴⁵ Zie het tekstkader Maatregelen voor de zorg uit de brief 'Kwaliteit loont' in *Macro Economische Verkenning 2016*, p.60, ([link](#)).

Op de Wlz wordt 0,5 mld euro omgebogen. Een korting op de contracteerruimte in de Wlz⁴⁶ leidt tot een besparing van 0,2 mld euro. Diverse andere maatregelen, waaronder een tariefkorting en verdere korting op de contracteerruimte, leiden tot een verdere besparing van 0,3 mld euro.

Op de begrotingsgefinancierde zorg wordt 0,1 mld euro omgebogen. Daarnaast lopen extra arbeidsmarktmiddelen voor de zorg van 0,1 mld euro af. De ombuigingen komen voort uit het verminderen van het budget voor de huishoudelijke hulptoelage, voorgenomen kortingen op de jeugdzorg en een intensivering gericht op de verbetering van de sociale rechten voor huishoudelijke hulpen die onder de Wmo werken.

De overheveling van kortdurend eerstelijnsverblijf van de Wlz naar de Zvw leidt tot een financieringsschuif van 0,1 mld euro. De verdergaande extramuralisatie van de zorgzwaartepakketten 1, 2 en 3 betekent een financieringsschuif van de Wlz naar de Zvw en de Wmo van 0,1 mld euro.

De belangrijkste maatregelen wat de **sociale zekerheid** betreft, zijn:

- In 2017 wordt het lage-inkomensvoordeel (LIV) ingevoerd. Dit is een tegemoetkoming in de loonkosten voor werkgevers die werknemers in dienst hebben die tussen 100% en 120% minimumloon verdienen. De lastenverlichting is 0,5 mld euro.

De **EMU-relevante lasten** worden in 2017 verzaamd met 0,4 mld euro (zie tabel 3.8). De lasten voor gezinnen stijgen met 0,9 mld euro, voornamelijk vanwege de Zvw-premies (zie onder). Ook loopt het tijdelijke Augustuspakket af en worden de tarieven in de tweede en derde schijf verhoogd ter compensatie van de onderschrijding in het inkomstencader ten tijde van de *Miljoenennota 2016*. Deze en andere lastenstijgingen bij de loon- en inkomstenheffing worden deels gecompenseerd door de bij het Regeerakkoord afgesproken verhoging van de arbeidskorting (0,8 mld euro). Vergroeningsmaatregelen bij de energiebelasting en de SDE+-heffing leiden ook tot hogere lasten voor gezinnen.

De lasten voor bedrijven nemen af met 0,5 mld euro. Het gaat hierbij voornamelijk om reeds eerder genomen maatregelen in de vennootschapsbelasting betreffende de voorlopige en willekeurige afschrijving. Dit wordt deels gecompenseerd door de BEPS-taakstelling, die de lasten voor bedrijven doet stijgen met 0,2 mld euro. De werkgeverspremies dalen met zo'n 0,3 mld euro. De verhoging van de verhuurdersheffing doet de lasten voor woningcorporaties stijgen met 0,2 mld euro.

⁴⁶ Deze efficiencykorting is de uitwerking van de voorgenomen omvorming van de AWBZ tot een nieuwe landelijke voorziening voor de zwaardere intramurale ouderen- en gehandicaptenzorg uit het Regeerakkoord. De hiermee beoogde besparing van 0,5 mld euro heeft het CPB deels overgenomen.

De beleidsmatige lastenstijging voor gezinnen en bedrijven als gevolg van **Zvw-premies** bedraagt 0,5 mld euro (zie ook tabel 3.8). De opbrengst van de lastendeckende Zvw-premies moet met 1,2 mld euro toenemen.⁴⁷ Door stijgende grondslagen neemt de opbrengst toe met 0,7 mld euro; de resterende 0,5 mld euro wordt opgehaald met tariefsverhogingen.

De 1,2 mld euro hogere benodigde Zvw-premieopbrengsten in 2017 komt vooral door 1,2 mld euro hogere Zvw-uitkeringen. Een daling van het saldo van het Zorgverzekeringsfonds met 0,7 mld euro en een stijging van het saldo zorgverzekeraars met 0,2 mld euro betekent dat de Zvw-inkomsten in totaal moeten toenemen met 0,7 mld euro. Doordat de tijdelijke rijksbijdrage aan het Zorgverzekeringsfonds met 0,5 mld euro wordt afgebouwd, moet de Zvw-premieopbrengst met 1,2 mld euro stijgen.

De 0,2 mld euro stijging van het saldo verzekeraars houdt in dat zorgverzekeraars in 2017 iets minder interen op hun reservepositie dan in 2016. Het CPB rekent ermee dat zorgverzekeraars op termijn streven naar een solvabiliteitspositie van 20%. Uitgangspunt hiervoor zijn de solvabiliteitseisen van Solvabiliteit II per 1 januari 2016 en een bepaalde mate van oversolvabiliteit, zodat verzekeraars niet ineens onder de solvabiliteitsvereisten zakken.⁴⁸ De reserves boven de 20% zijn dan te karakteriseren als overreserves. Volgens de huidige raming daalt de gemiddelde solvabiliteitspositie van de zorgverzekeraars eind 2017 tot rond de 23%.⁴⁹

De afgelopen jaren waren de opbrengsten van de nominale premies lager dan de opbrengsten van de inkomensafhankelijke premies vanwege de lager dan verwachte premiestelling door zorgverzekeraars. Vanwege het rechte trekken van de 50/50-verdeling tussen nominale premies en de inkomensafhankelijke premies moet de nominale premie daarom tijdelijk iets hoger zijn en de inkomensafhankelijke premie tijdelijk iets lager.⁵⁰

De nominale premie stijgt in 2017 met 53 euro, van gemiddeld 1199 euro per volwassene in 2016. Dit is een lastenverzwaring van 0,6 mld euro voor gezinnen. De inkomensafhankelijke premie daalt van 6,75% naar 6,70%, waardoor de lasten voor bedrijven met 0,1 mld euro dalen.

⁴⁷ In tegenstelling tot andere belastingen en premies op Rijksniveau zijn de tarieven voor de Zvw-premies in het *Centraal Economisch Plan* niet gebaseerd op een beleidsvoornemen van het kabinet. Het CPB raamt lastendeckende tarieven voor de nominale premie en de inkomensafhankelijke premies op basis van de door Zvw-premies te financieren uitgaven. Omdat de beleidsmatige lastenontwikkeling jaar-op-jaar-mutaties in tarieven betreft, zijn hiervoor de mutaties in deze uitgaven en rijksbijdragen relevant. De Zvw-premies financieren de volgende posten: de Zvw-uitkeringen, de overige Zvw-uitgaven waaronder het Zvw-opleidingsfonds, en de saldi van het zorgverzekeringsfonds en van de zorgverzekeraars. Het saldo van het zorgverzekeringsfonds betreft het wegwerken van eventuele tekorten of overschotten uit vorige jaren; het saldo van de zorgverzekeraars betreft de verwachte winst of het verwachte verlies van verzekeraars. Het deel van de uitgaven inclusief saldi dat wordt gefinancierd uit rijksbijdragen, hoeft niet door Zvw-premies te worden gefinancierd. Naast de rijksbijdrage voor jongeren is er nu een tijdelijke rijksbijdrage in verband met de overhevelingen bij invoering van de Wet langdurige zorg.

⁴⁸ Zie ook het kader Hogere reserves van zorgverzekeraars onder Solvabiliteit II in *Macro Economische Verkenning 2015*, p. 67 ([link](#)).

⁴⁹ In de raming is ermee gerekend dat zorgverzekeraars ook in de ramingsjaren meevallers over oude jaren zullen rapporteren in hun jaarcijfers.

⁵⁰ Zie *Macro Economische Verkenning 2015*, p.70-71 ([link](#)) voor een uitgebreidere toelichting op de ontwikkeling van de structurele 50/50-verdeling.

Beleid in 2017 dat gunstig is voor de **koopkracht**:

- De maximale arbeidskorting wordt verhoogd met circa 156 euro en het afbouwpercentage wordt verlaagd van 4% naar 3,6%. Dit is gunstig is voor werkenden met inkomens tot circa 125.000 euro.
- De vermogensvrijstelling in box 3 wordt verhoogd naar 25.000 euro.
- De vermogensrendementsheffing in box 3 wordt aangepast. Er wordt een schijvenstelsel ingevoerd voor verschillende vermogensklassen. Afhankelijk van de hoogte van het vermogen en het aantal personen in het huishouden, kunnen zowel positieve als negatieve koopkrachteffecten optreden door deze wijziging.
- De lengte van de derde schijf wordt met circa 852 euro verlengd. Dit is gunstig voor inkomens in de vierde schijf.
- De kinderopvangtoeslag wordt geïntensiveerd, wat gunstig is voor werkenden met kinderen.

Beleid in 2017 dat ongunstig is voor de **koopkracht**:

- De norm- en afbouwpercentages in de zorgtoeslag worden verhoogd. Dit is ongunstig voor de koopkracht van huishoudens met lagere inkomens.
- De kwaliteitskorting in de huurtoeslag wordt aangepast in 2017. In de Miljoenennota 2016 is een verlaging van de uitgaven huurtoeslag vanaf 2017 aangekondigd. Over de invulling hiervan moet nog besloten worden. Hier is de maatregel technisch ingevuld door de kwaliteitskorting aan te passen. Dit is nadelig voor (een deel van de) huishoudens met lagere inkomens in een huurwoning.
- De ouderenkorting onder de inkomensgrens van circa 36.000 euro wordt met circa 115 euro verlaagd. Dit is ongunstig voor de koopkracht van gepensioneerden.
- Het tarief in de tweede en derde schijf wordt met 0,4%-punt verhoogd. Dit is ongunstig voor huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf.
- De algemene heffingskorting wordt verlaagd. Het maximale bedrag dat geldt voor inkomens tot circa 20.000 euro, wordt verlaagd met 43 euro.
- De verlaging van het bedrag aan kindgebonden budget voor het tweede kind met 33 euro is ongunstig voor de koopkracht van huishoudens met twee of meer kinderen.
- De verdere afbouw van de dubbele algemene heffingskorting in het referentieminimumloon is ongunstig voor de koopkracht van uitkeringsgerechtigden.
- De verdere beperking van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting is ongunstig voor alleenverdienershuishoudens waarvan de niet-verdienende partner geboren is na 1962.
- Het maximale aftrekpercentage van de hypotheekrenteaf trek wordt sinds 2014 met 0,5%-punt per jaar verlaagd.
- De zelfstandigenaftrek wordt niet geïndexeerd, hetgeen ongunstig is voor zelfstandigen die aan het urencriterium voor de zelfstandigenaftrek voldoen.
- Het aangrijpingspunt van de derde schijf wordt beperkt geïndexeerd (75%) voor personen geboren na 1945. Dit is ongunstig voor gepensioneerden die na 1945 geboren zijn.

Bijlagen

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2014.

In de cijfers is de CBS-revisie van de Nationale rekeningen over 2010 verwerkt. De cijfers voor 1995-2014 zijn gebaseerd op CBS-informatie ná revisie zoals deze in juni 2015 op StatLine zijn gepubliceerd. Waar nodig is gebruik gemaakt van CPB-interpolaties en door het CPB gemaakte inschattingen met behulp van ontwikkelingen van vóór de revisie. Alle cijfers van vóór 1995 dateren van vóór de revisie 2010.

Het CPB gebruikt met ingang van het *Centraal Economisch Plan 2016* gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Voor verdere toelichting: zie Kranendonk, H, F. Kuijpers en M. Mellens, 2016, Arbeidsvolume in gewerkte uren, CPB Achtergronddocument, maart 2016 ([link](#)).

Alle hier opgenomen bijlagen zijn in een digitale versie beschikbaar op de website van het CPB ([link](#)).

Daarnaast wordt een aantal overzichten alleen op de website gepubliceerd en niet in de bijlagen van het *Centraal Economisch Plan* en de *Macro Economische Verkenning*. Dit zijn:

- E1: Middelen en bestedingen, 1969-2017, niveaus in lopende prijzen;
- E2: Middelen en bestedingen, 1970-2017, volume- (en prijs-)mutaties;
- E3: Collectieve uitgaven naar functie, volume- en prijsmutaties, 1970-2017;
- E4: Collectieve uitgaven naar economische categorie, 1970-2017;
- E5: Kerngegevens Arbeidsmarkt, 1969-2017, niveaus;
- E6: Aanvullende kerngegevens Nederland, 1995-2017.

Bijlage 1.1 Middelen en bestedingen 2015 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2014 in prijzen 2014	Volume- mutatie	2015 in prijzen 2014	Prijs- mutatie	2015 in prijzen 2015
Beloning werknemers	328,5	0,7	330,8	1,2	334,6
Bedrijvensector	267,8	0,8	269,9	1,3	273,4
Overheidssector	60,8	0,2	60,9	0,5	61,2
Exploitatieoverschot (netto)	155,9				163,4
Afschrijvingen	109,9	1,6	111,7	0,0	111,6
Bedrijvensector	88,0	1,7	89,5	0,1	89,6
Overheidssector	21,9	1,1	22,1	-0,5	22,0
Belastingen	77,4				78,5
Subsidies	9,0				9,1
Bruto binnenlands product marktprijzen	662,8	1,9	675,6	0,5	679,1
Invoer	473,8	4,9	497,1	-4,0	477,0
Goederen	353,3	4,2	368,1	-5,5	347,8
Diensten	120,5	7,0	129,0	0,2	129,2
Totale middelen	1136,6	3,2	1172,6	-1,4	1156,1
Betaalde primaire inkomens	200,5				201,5
Betaalde inkomensoverdrachten	24,4				24,4
Saldo lopende transacties met het buitenland	70,6				75,1
Totaal	295,8				301,4

	2014 in prijzen 2014	Volume- mutatie	2015 in prijzen 2014	Prijs- mutatie	2015 in prijzen 2015
Consumptieve bestedingen	467,3	0,9	471,5	0,0	471,7
Huishoudens	296,1	1,6	300,8	0,3	301,7
Overheid	171,2	-0,3	170,7	-0,4	170,1
Uitkeringen in natura	69,0	0,6	69,4	-0,5	69,1
Beloning werknemers	60,8	-0,1	60,7	0,8	61,2
Overig	41,4	-2,0	40,6	-2,0	39,8
Investerings vaste activa	120,4	10,3	132,8	-0,2	132,6
Bedrijvensector	97,3	12,3	109,3	0,0	109,2
Woningen	20,6	26,8	26,2	-3,8	25,2
Overige vaste activa	76,7	8,4	83,1	1,2	84,1
Overheidssector	23,1	1,8	23,6	-0,9	23,3
Veranderingen voorraden	-0,5		-4,2		-3,7
Nationale bestedingen	587,2	2,2	600,1	0,1	600,7
Uitvoer	549,4	4,2	572,5	-3,0	555,4
Goederen	432,6	3,2	446,3	-4,0	428,4
Diensten	116,8	8,1	126,3	0,6	127,1
Totale bestedingen	1136,6	3,2	1172,6	-1,4	1156,1
Uitvoersaldo	75,6				78,4
Ontvangen primaire inkomens	208,9				211,9
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,4				11,1
Totaal	295,8				301,4

Bijlage 1.2 Middelen en bestedingen 2016 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2015 in prijzen 2015	Volume- mutatie	2016 in prijzen 2015	Prijs- mutatie	2016 in prijzen 2016
Beloning werknemers	334,6	1,4	339,1	2,2	346,7
Bedrijvensector	273,4	1,3	276,8	2,2	283,0
Overheidssector	61,2	1,8	62,3	2,2	63,7
Exploitatieoverschot (netto)	163,4				165,7
Afschrijvingen	111,6	1,6	113,4	0,5	114,0
Bedrijvensector	89,6	1,7	91,1	0,6	91,7
Overheidssector	22,0	1,0	22,3	0,3	22,3
Belastingen	78,5				81,7
Subsidies	9,1				9,5
Bruto binnenlands product marktprijzen	679,1	1,8	691,2	1,1	698,6
Invoer	477,0	5,0	500,9	-5,0	475,7
Goederen	347,8	5,8	367,9	-7,3	341,1
Diensten	129,2	2,9	133,0	1,2	134,6
Totale middelen	1156,1	3,1	1192,1	-1,5	1174,3
Betaalde primaire inkomens	201,5				202,5
Betaalde inkomensoverdrachten	24,4				21,9
Saldo lopende transacties met het buitenland	75,1				77,4
Totaal	301,4				302,3

	2015 in prijzen 2015	Volume- mutatie	2016 in prijzen 2015	Prijs- mutatie	2016 in prijzen 2016
Consumptieve bestedingen	471,7	1,7	479,9	0,6	482,6
Huishoudens	301,7	1,6	306,4	0,6	308,3
Overheid	170,1	2,0	173,4	0,5	174,3
Uitkeringen in natura	69,1	2,0	70,5	0,6	71,0
Beloning werknemers	61,2	2,2	62,5	1,9	63,7
Overig	39,8	1,6	40,4	-1,8	39,7
Investerings vaste activa	132,6	4,8	139,0	0,7	139,9
Bedrijvensector	109,2	6,1	115,9	0,8	116,9
Woningen	25,2	7,7	27,1	0,9	27,4
Overige vaste activa	84,1	5,7	88,8	0,8	89,5
Overheidssector	23,3	-1,3	23,0	0,2	23,1
Veranderingen voorraden	-3,7		-2,4		-2,1
Nationale bestedingen	600,7	2,6	616,5	0,6	620,4
Uitvoer	555,4	3,6	575,6	-3,8	553,9
Goederen	428,4	3,8	444,5	-5,1	422,0
Diensten	127,1	3,2	131,1	0,6	131,8
Totale bestedingen	1156,1	3,1	1192,1	-1,5	1174,3
Uitvoersaldo	78,4				78,2
Ontvangen primaire inkomens	211,9				212,9
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,1				11,2
Totaal	301,4				302,3

Bijlage 1.3 Middelen en bestedingen 2017 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2016 in prijzen 2016	Volume- mutatie	2017 in prijzen 2016	Prijs- mutatie	2017 in prijzen 2017
Beloning werknemers	346,7	0,9	349,8	2,1	357,1
Bedrijvensector	283,0	1,2	286,5	2,1	292,4
Overheidssector	63,7	-0,6	63,3	2,2	64,7
Exploitatieoverschot (netto)	165,7				170,4
Afschrijvingen	114,0	1,7	115,9	0,7	116,7
Bedrijvensector	91,7	1,8	93,3	0,8	94,0
Overheidssector	22,3	1,0	22,5	0,5	22,7
Belastingen	81,7				84,9
Subsidies	9,5				10,1
Bruto binnenlands product marktprijzen	698,6	2,0	712,7	0,9	719,1
Invoer	475,7	4,5	496,9	1,8	506,0
Goederen	341,1	5,1	358,4	1,8	365,0
Diensten	134,6	2,9	138,5	1,8	141,0
Totale middelen	1174,3	3,0	1209,6	1,3	1225,0
Betaalde primaire inkomens	202,5				203,5
Betaalde inkomensoverdrachten	21,9				24,5
Saldo lopende transacties met het buitenland	77,4				75,2
Totaal	302,3				303,7

	2016 in prijzen 2016	Volume- mutatie	2017 in prijzen 2016	Prijs- mutatie	2017 in prijzen 2017
Consumptieve bestedingen	482,6	1,4	489,4	1,3	495,8
Huishoudens	308,3	2,0	314,6	1,1	318,2
Overheid	174,3	0,2	174,8	1,6	177,6
Uitkeringen in natura	71,0	1,4	72,0	0,7	72,5
Beloning werknemers	63,7	-0,3	63,5	1,9	64,7
Overig	39,7	-0,9	39,3	2,7	40,4
Investerings vaste activa	139,9	3,2	144,4	0,8	145,6
Bedrijvensector	116,9	3,8	121,3	0,9	122,3
Woningen	27,4	4,1	28,5	2,8	29,3
Overige vaste activa	89,5	3,7	92,8	0,3	93,1
Overheidssector	23,1	0,0	23,1	0,6	23,2
Veranderingen voorraden	-2,1		-0,8		-0,7
Nationale bestedingen	620,4	2,0	632,9	1,2	640,6
Uitvoer	553,9	4,1	576,6	1,4	584,4
Goederen	422,0	4,4	440,7	1,1	445,8
Diensten	131,8	3,1	135,9	2,0	138,6
Totale bestedingen	1174,3	3,0	1209,6	1,3	1225,0
Uitvoersaldo	78,2				78,5
Ontvangen primaire inkomens	212,9				213,9
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,2				11,4
Totaal	302,3				303,7

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 2003-2017

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in %					
Internationale economie					
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	3,5	8,1	6,5	8,0	7,5
Concurrentenprijs (a)	-7,6	-1,5	2,6	1,7	-1,9
Olieprijs (dollars per vat)	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5
Eurokoers (dollar per euro)	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37
Lange rente Nederland (niveau in %)	4,1	4,1	3,4	3,8	4,3
Volume bbp en bestedingen					
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	0,3	2,0	2,2	3,5	3,7
Consumptie huishoudens	-0,2	0,6	0,9	-0,3	1,9
Consumptie overheid	3,0	-0,4	1,6	9,3	3,1
Investerings (inclusief voorraden)	-1,4	1,3	3,8	6,8	7,2
Uitvoer van goederen en diensten	1,6	8,9	5,6	7,0	5,6
Invoer van goederen en diensten	1,7	7,1	5,3	7,8	5,6
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijs bruto binnenlands product	2,2	1,3	1,9	2,6	2,1
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	-1,1	0,5	1,1	1,4	1,9
Prijs goedereninvoer	-2,4	1,3	3,4	3,4	1,7
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	2,2	1,4	1,5	1,6	1,6
Contractloon marktsector	2,7	1,5	0,8	1,9	1,8
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens (b)	-1,2	0,2	-1,4	1,9	1,2
Arbeidsmarkt (d)					
Beroepsbevolking	-0,4	0,6	1,0	0,6	2,0
Werkzame beroepsbevolking	-1,6	-0,3	0,7	1,5	2,9
Werkloze beroepsbevolking (in duizenden personen)	395	466	489	419	355
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	4,8	5,7	5,9	5,0	4,2
Marktsector (c)					
Productie	-0,2	2,3	3,3	4,5	5,1
Arbeidsproductiviteit (per uur)	2,4	1,9	3,8	2,1	1,8
Werkgelegenheid (in uren)	-2,6	0,4	-0,5	2,3	3,2
Loonvoet (per uur)	3,6	1,2	2,2	1,9	3,5
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	79,1	78,0	75,9	75,1	75,4
Overig					
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen)	0,3	-0,5	-1,9	-1,5	-1,5
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	6,6	8,0	7,3	8,9	8,6
niveau in % bbp					
Collectieve sector					
EMU-saldo	-3,0	-1,7	-0,3	0,2	0,2
EMU-schuld (ultimo jaar)	49,3	49,6	48,9	44,5	42,4
Collectieve lasten	35,2	35,2	35,4	36,4	36,0
(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.					
(b) Vanaf 2004 is de koopkracht gebaseerd op de Nationale rekeningen na revisie en beslaat de koopkracht een groter aantal huishoudens (zie MEV2015, kader hoofdstuk 3).					
(c) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.					
(d) 2003-2014: bron CBS; andere jaren berekeningen CPB, gebaseerd op CBS-cijfers van vóór revisie.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1,2	-10,3	10,1	5,7	1,4	2,2	3,9	3,6	3,8	4,4
0,7	-3,9	6,7	0,7	5,3	-3,2	-1,3	6,2	-1,3	0,2
96,9	61,5	79,5	111,3	111,7	108,7	99,0	52,5	31,7	37,7
1,47	1,39	1,33	1,39	1,28	1,33	1,33	1,11	1,09	1,09
4,2	3,7	3,0	3,0	1,9	2,0	1,5	0,7	0,6	0,6
1,7	-3,8	1,4	1,7	-1,1	-0,5	1,0	1,9	1,8	2,0
0,9	-2,1	0,0	0,2	-1,2	-1,4	0,0	1,6	1,6	2,0
3,3	4,7	1,0	-0,2	-1,3	0,1	0,3	-0,3	2,0	0,2
2,6	-10,8	-1,6	3,5	-6,2	-5,3	2,7	7,2	6,0	4,2
1,8	-8,9	10,5	4,4	3,8	2,1	4,0	4,2	3,6	4,1
2,2	-7,7	9,3	3,5	2,7	0,9	4,0	4,9	5,0	4,5
2,5	0,4	0,8	0,1	1,4	1,4	0,8	0,5	1,1	0,9
2,0	-3,1	4,3	2,3	1,2	0,5	-0,7	0,7	-0,8	0,5
5,4	-9,2	8,2	8,1	3,2	-1,6	-3,1	-5,5	-7,3	1,8
2,2	1,0	0,9	2,5	2,8	2,6	0,3	0,2	0,3	1,0
3,3	2,7	1,0	1,2	1,6	1,2	1,0	1,2	1,5	1,7
0,1	1,4	-0,5	-1,2	-1,9	-1,3	1,4	1,0	2,3	0,2
1,8	0,8	-0,3	0,0	1,5	0,8	-0,4	0,4	0,3	1,2
2,3	0,0	-1,0	0,0	0,6	-0,8	-0,6	1,0	0,7	1,5
318	381	435	434	516	647	660	614	580	570
3,7	4,4	5,0	5,0	5,8	7,3	7,4	6,9	6,5	6,3
1,5	-5,7	0,9	2,5	-1,2	-1,2	1,9	2,7	2,3	2,6
0,4	-3,1	2,3	1,3	-0,1	-0,2	1,4	1,3	0,8	1,4
1,2	-2,7	-1,3	1,2	-1,2	-0,9	0,5	1,4	1,4	1,2
3,6	3,0	0,1	1,7	2,9	1,3	1,7	1,3	2,2	2,1
77,2	78,8	76,4	77,4	78,5	79,6	79,2	77,7	77,8	78,2
-3,2	-0,6	-1,3	-0,8	-0,8	-0,4	0,8	0,9	2,2	1,6
5,2	6,2	7,7	8,8	10,2	11,0	10,6	11,1	11,1	10,5
0,2	-5,4	-5,0	-4,3	-3,9	-2,4	-2,4	-1,9	-1,7	-1,2
54,5	56,5	59,0	61,7	66,4	67,9	68,2	66,3	65,4	64,1
36,4	35,4	36,1	35,9	36,0	36,6	37,5	37,5	37,5	37,7

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in %					
Kerngegevens wereldeconomie					
Bbp volume					
Eurogebied	0,7	2,0	1,8	3,3	3,0
Verenigde Staten	2,8	3,8	3,3	2,7	1,8
Japan	1,7	2,3	1,3	1,7	2,2
China	10,0	10,1	11,3	12,7	14,2
Wereld	4,1	5,2	4,9	5,5	5,7
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	6,3	11,1	7,9	9,3	7,6
Wereldhandelsprijzen (\$)					
Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen	10,1	6,7	3,4	5,8	6,6
Totaal grond- en brandstoffen	11,9	26,1	35,4	24,1	11,8
Totaal exclusief energie	6,4	18,1	9,0	30,6	14,0
Voeding- en genotmiddelen	7,1	14,0	-0,6	10,2	14,7
Agrarische grondstoffen	0,6	4,1	0,7	8,7	5,0
Metalen	11,7	34,6	22,4	56,2	17,4
Energie	14,1	29,1	44,4	22,4	11,2
Inflatie Eurozone (HICP)	2,1	2,2	2,2	2,2	2,2
Externe data voor Nederland					
Relevante wereldhandel goederen en diensten	3,5	8,1	6,5	8,0	7,5
Invoerprijs goederen (gulden / euro)	-2,4	1,3	3,4	3,4	1,7
Goederen exclusief energie	-2,7	-0,6	-1,0	0,4	1,4
Consumptiegoederen	-3,6	-3,0	-2,3	0,0	-0,6
Investeringsgoederen	-3,2	-1,9	-2,1	-1,4	-1,0
Overige goederen	-1,8	1,6	0,9	2,7	5,4
Wederuitvoer	-2,9	-1,0	-1,4	-0,2	0,4
Energie	0,6	16,1	33,9	19,0	3,6
Concurrentenprijs (gulden / euro) (a)	-7,6	-1,5	2,6	1,7	-1,9
niveaus					
Eurokoers (dollar per euro)	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37
Olieprijs (dollar per barrel)	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5
Korte rente					
Verenigde Staten	1,1	1,5	3,5	5,1	5,2
Eurogebied	2,3	2,1	2,2	3,1	4,3
Lange rente					
Verenigde Staten	4,0	4,3	4,3	4,8	4,6
Duitsland	4,1	4,1	3,4	3,8	4,2
(a) Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
0,3	-4,5	2,0	1,7	-0,8	-0,2	0,9	1,5	1,6	1,7
-0,3	-2,8	2,5	1,6	2,2	1,5	2,4	2,6	2,5	2,6
-1,1	-5,5	4,7	-0,4	1,7	1,6	-0,1	0,6	1,0	0,4
9,8	9,1	10,7	9,5	7,7	7,7	7,2	6,9	6,0	5,8
3,1	0,0	5,4	4,2	3,4	3,3	3,3	2,8	2,9	3,2
2,9	-10,5	12,3	6,3	2,7	2,9	2,6	2,6	3,7	4,2
12,8	-18,1	10,5	4,2	2,7	-0,3	-1,6	-9,7	-0,2	-0,4
28,1	-32,3	28,9	33,0	-0,9	-2,7	-7,1	-41,3	-32,1	12,3
1,5	-17,5	34,1	17,0	-12,2	-1,5	0,3	-16,8	-11,7	0,0
24,5	-14,8	11,9	19,8	-2,4	1,1	0,3	-17,1	-7,9	0,0
-0,7	-17,1	33,2	22,7	-12,7	1,6	-1,2	-17,2	-6,5	0,0
-7,8	-19,2	48,2	13,5	-16,8	-4,2	1,0	-16,3	-16,1	0,0
35,7	-35,4	27,6	37,6	1,8	-3,0	-8,7	-47,0	-39,5	18,9
3,3	0,3	1,6	2,7	2,5	1,3	0,4	0,0	0,5	0,9
1,2	-10,3	10,1	5,7	1,4	2,2	3,9	3,6	3,8	4,4
5,4	-9,2	8,2	8,1	3,2	-1,6	-3,1	-5,5	-7,3	1,8
1,6	-3,3	4,5	3,5	1,4	0,0	-1,2	1,6	-1,3	0,2
0,8	-2,3	0,8	2,6	2,2	0,0	-2,2	0,2	-0,2	0,5
-0,7	-0,6	2,6	-0,5	1,4	-0,5	0,5	4,7	0,9	0,0
4,0	-5,0	7,2	6,7	0,6	-0,8	-1,5	4,9	-2,2	1,6
1,0	-3,1	4,2	2,8	1,6	0,4	-1,1	0,2	-1,4	-0,5
23,6	-30,6	27,3	27,7	8,8	-6,1	-9,6	-29,6	-35,5	13,8
0,7	-3,9	6,7	0,7	5,3	-3,2	-1,3	6,2	-1,3	0,2
1,47	1,39	1,33	1,39	1,28	1,33	1,33	1,11	1,09	1,09
96,9	61,5	79,5	111,3	111,7	108,7	99,0	52,5	31,7	37,7
2,9	0,5	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3	0,7	1,1
4,6	1,2	0,8	1,4	0,6	0,2	0,2	0,0	-0,2	-0,2
3,6	3,2	3,2	2,8	1,8	2,3	2,5	2,1	2,0	2,0
4,0	3,3	2,8	2,6	1,6	1,6	1,2	0,5	0,4	0,4

Bijlage 4 Nederlandse invoer en uitvoer, 2003-2017

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in %					
Invoervolume					
Goederen en diensten	1,7	7,1	5,3	7,8	5,6
Goederen	3,0	9,1	5,9	9,5	5,9
Energie	-2,7	15,6	1,8	4,8	1,3
Goederen (exclusief energie)	3,7	8,3	6,5	10,4	6,9
Consumptiegoederen (exclusief energie)	-1,1	1,1	0,5	5,9	5,3
Investeringsgoederen	7,1	-4,9	2,4	13,2	6,7
Grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	4,0	11,3	7,9	10,7	7,1
Diensten	-1,5	1,7	3,8	2,7	4,5
Uitvoervolume					
Goederen en diensten	1,6	8,9	5,6	7,0	5,6
Goederen	2,6	10,5	6,0	8,3	5,5
Energie	-5,0	27,7	-1,0	5,3	1,5
Goederen (exclusief energie)	3,2	9,1	6,7	8,6	6,0
Goederen en diensten (exclusief energie)	2,0	7,8	6,1	7,2	6,1
w.v. binnenslands geproduceerd	-1,3	3,8	2,9	3,1	3,7
wederuitvoer	9,1	15,6	10,9	14,6	8,4
diensten	-2,0	3,2	4,2	2,0	6,4
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	3,5	8,1	6,5	8,0	7,5
Handelsprestatie (a)	-1,9	0,8	-0,9	-1,0	-1,8
Marktprestatie (b)	-4,8	-4,4	-3,6	-4,9	-3,8
Prijsontwikkeling					
Invoer goederen en diensten	-1,2	1,4	3,0	2,9	1,8
Invoer goederen	-2,4	1,3	3,4	3,4	1,7
Uitvoer goederen en diensten	-0,9	1,0	3,4	3,2	1,7
Uitvoer energie	2,3	9,4	35,3	23,0	0,2
Uitvoer goederen en diensten (exclusief energie)	-1,1	0,5	1,1	1,4	1,9
w.v. binnenslands geproduceerd	-0,4	1,1	2,8	2,8	3,2
wederuitvoer	-3,4	-1,2	-1,3	-0,5	0,6
diensten	1,3	2,0	2,1	1,9	1,7
Concurrentenprijs (c)	-7,6	-1,5	2,6	1,7	-1,9
Prijsconcurrentiepositie (d)	-6,5	-1,9	1,5	0,4	-3,8
Saldo lopende rekening (% bbp)	6,6	8,0	7,3	8,9	8,6
(a) Uitvoer goederen en diensten minus relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten.					
(b) Binnenslands geproduceerde uitvoer goederen minus relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten.					
(c) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.					
(d) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
2,2	-7,7	9,3	3,5	2,7	0,9	4,0	4,9	5,0	4,5
1,2	-10,0	10,5	2,9	2,8	0,9	3,6	4,2	5,8	5,1
-1,3	-3,0	6,8	4,1	11,9	1,0	0,3	6,7	9,4	5,6
1,7	-11,7	11,3	2,7	0,2	0,8	4,7	3,5	5,1	5,0
1,4	-4,8	3,7	0,6	0,0	-3,0	1,7	0,3	0,4	1,7
0,7	-17,1	-3,3	17,9	-4,5	-2,6	-1,4	5,5	6,5	4,4
1,8	-12,1	13,7	1,8	0,6	1,5	5,5	3,7	5,4	5,4
5,5	-0,4	6,1	5,1	2,3	1,0	5,3	7,0	2,9	2,9
1,8	-8,9	10,5	4,4	3,8	2,1	4,0	4,2	3,6	4,1
0,9	-10,0	11,5	4,2	3,6	1,6	3,2	3,2	3,8	4,4
6,7	-8,4	15,6	4,5	11,1	5,3	-3,0	3,2	0,8	3,2
0,1	-10,3	10,9	4,1	2,1	0,8	4,6	3,2	4,2	4,6
1,3	-9,0	10,0	4,4	2,7	1,6	5,3	4,4	3,9	4,2
-4,3	-9,3	7,2	7,3	0,9	0,2	2,5	3,4	3,6	3,8
4,4	-11,2	14,2	1,4	3,2	1,3	6,5	3,0	4,7	5,2
5,8	-4,5	7,3	5,3	4,6	4,2	7,5	8,1	3,2	3,1
1,2	-10,3	10,1	5,7	1,4	2,2	3,9	3,6	3,8	4,4
0,6	1,4	0,4	-1,3	2,4	0,0	0,2	0,6	-0,2	-0,3
-5,6	1,1	-2,9	1,6	-0,6	-2,0	-1,4	-0,2	-0,2	-0,6
4,6	-7,3	6,6	6,5	2,7	-1,0	-2,3	-4,0	-5,0	1,8
5,4	-9,2	8,2	8,1	3,2	-1,6	-3,1	-5,5	-7,3	1,8
4,3	-6,5	5,4	4,8	2,4	-0,4	-1,8	-3,0	-3,8	1,4
25,1	-28,5	18,6	26,0	9,7	-5,1	-9,0	-27,8	-33,3	14,6
2,0	-3,1	4,3	2,3	1,2	0,5	-0,7	0,7	-0,8	0,5
2,5	-6,2	5,3	4,0	1,4	0,1	-0,6	1,1	-1,0	0,4
1,0	-2,8	3,8	2,1	1,7	0,4	-0,9	0,4	-1,4	-0,5
2,9	-0,1	2,2	-0,4	0,1	1,2	-0,3	0,6	0,6	2,0
0,7	-3,9	6,7	0,7	5,3	-3,2	-1,3	6,2	-1,3	0,2
-1,3	-0,8	2,4	-1,6	4,1	-3,7	-0,6	5,5	-0,5	-0,2
5,2	6,2	7,7	8,8	10,2	11,0	10,6	11,1	11,1	10,5

	2003	2004	2005	2006	2007
volumemutaties per jaar in %					
Consumptie					
Vaste lasten (a)	3,0	2,9	2,4	-9,8	-0,9
Overige consumptie	-1,1	-0,1	0,4	2,7	2,7
w.v. voedings- en genotmiddelen	0,5	0,7	-0,1	2,2	2,1
duurzame consumptiegoederen	-1,1	0,6	1,3	6,2	5,5
overige goederen en diensten	-1,7	-0,7	0,1	1,3	1,5
Totale consumptie	-0,2	0,6	0,9	-0,3	1,9
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Arbeidsinkomen	-1,4	-2,1	-2,0	-1,1	1,1
Uitkeringsinkomen	1,8	0,6	-1,8	1,1	-2,4
Overig	-5,1	3,6	4,4	2,5	8,7
Totaal inkomen	-1,4	-0,3	-0,6	0,2	1,9
% beschikbaar gezinsinkomen (b)					
Besparingen					
Individueel	0,3	-0,5	-1,9	-1,5	-1,5
Collectief (c)	7,1	7,4	7,6	5,2	5,1
Totaal	7,4	6,8	5,6	3,7	3,6
mutaties per jaar in %					
Investerings					
Investeringsbedrijven in woningen	-4,0	4,6	5,5	5,8	5,1
Investeringsbedrijven in overige vaste activa	-1,7	0,0	3,3	7,2	8,9
niveaus in %					
Investeringsquote (d)	15,7	15,4	15,3	15,8	16,5
(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.					
(b) Inclusief collectieve besparingen.					
(c) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.					
(d) Investeringsbedrijven in overige vaste activa in procenten van de bruto toegevoegde waarde (in basisprijzen) van bedrijven exclusief onroerendgoedsector.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1,5	0,5	3,5	0,2	2,5	2,7	-1,1	0,0	1,2	1,3
0,7	-2,8	-1,0	0,1	-2,3	-2,8	0,4	2,1	1,7	2,3
-0,1	-1,9	0,1	0,7	0,6	-0,7	0,4	1,6	1,6	1,8
2,0	-5,9	1,8	-0,2	-5,4	-6,3	2,1	2,8	4,3	4,8
0,4	-1,7	-2,6	0,1	-1,9	-2,0	-0,2	2,1	0,6	1,4
0,9	-2,1	0,0	0,2	-1,2	-1,4	0,0	1,6	1,6	2,0
-3,4	7,0	-2,1	0,9	-0,8	-0,8	1,7	2,8	4,5	2,2
5,4	1,5	2,3	2,1	0,5	-1,6	0,5	-1,9	-0,9	-2,2
-1,6	-14,3	-0,8	-1,7	-4,5	-0,3	1,9	3,4	4,3	3,3
-0,9	0,7	-0,7	0,6	-1,2	-0,9	1,3	1,6	3,1	1,4
-3,2	-0,6	-1,3	-0,8	-0,8	-0,4	0,8	0,9	2,2	1,6
6,6	6,8	6,1	6,6	7,6	7,7	7,4	6,8	7,0	7,3
3,4	6,2	4,9	5,8	6,8	7,3	8,2	7,6	9,2	8,8
0,4	-14,9	-16,0	-4,4	-12,9	-11,6	6,9	26,8	7,7	4,1
6,1	-10,5	-2,9	12,9	-3,9	-2,9	4,4	8,4	5,7	3,7
17,1	15,9	15,2	16,7	15,9	15,5	16,0	17,1	17,8	18,0

	2003	2004	2005	2006	2007
bijdragen per jaar in %					
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	-0,4	-0,2	-0,2	0,2	0,0
Invoer grondstoffen en diensten	-0,2	0,2	0,3	0,1	0,5
Invoer energie	0,0	0,5	0,6	0,4	0,0
Indirecte belastingen	0,2	0,2	0,2	0,0	0,0
Huur	0,6	0,5	0,4	0,5	0,5
Aardgas	0,2	0,0	0,5	0,4	0,2
Kwartaire diensten	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1
Arbeidskosten	1,1	-0,4	-0,4	0,2	1,1
Bruto margeverbetering	0,2	0,7	0,0	0,7	-0,2
mutaties per jaar in %					
Consumptieprijs	1,9	1,5	1,5	2,7	2,3
Prijsindices					
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	2,2	1,4	1,5	1,6	1,6
Nationale consumentenprijsindex (cpi)	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6
Afgeleide nationale consumentenprijsindex (cpi)	1,9	0,9	1,4	1,6	1,5
Loonvoet marktsector (a)					
Contractloon (inclusief overloop)	2,7	1,5	0,8	1,9	1,8
Incidenteel	0,4	-0,3	2,0	1,1	1,4
Brutoloon	3,1	1,3	2,8	2,9	3,2
Sociale lasten werkgevers	0,6	-0,1	-0,7	-1,0	0,3
Loonvoet marktsector	3,7	1,1	2,2	1,9	3,5
Loonvoet bedrijven	3,8	1,2	2,3	2,0	3,5
De koppeling					
Contractloon	2,8	1,2	0,7	2,0	2,0
Bruto minimumloon	3,1	0,6	0,0	1,1	2,4
Netto minimumuitkering	2,8	1,4	-0,1	4,5	3,1
Overig					
Prijs toegevoegde waarde marktsector	1,1	0,4	0,8	0,4	1,0
(a) Marktsector betreft bedrijven exclusief zorg.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
0,1	-0,4	0,3	0,5	0,5	0,2	-0,2	0,1	0,1	0,2
0,5	-0,5	1,4	0,8	0,0	0,2	0,1	0,6	0,1	0,4
0,6	-0,7	0,7	0,6	0,6	-0,2	-0,3	-0,8	-0,7	0,3
0,2	0,2	0,0	-0,1	0,2	1,5	0,3	0,2	0,2	0,1
0,4	0,0	0,3	0,4	0,3	0,7	0,8	0,6	0,6	0,4
0,5	-0,2	-0,2	0,3	0,2	0,0	-0,1	0,0	-0,4	-0,1
0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	-0,1	0,0	0,0
1,7	2,4	-1,5	0,2	0,7	0,6	0,2	-0,4	0,3	0,2
-1,9	-1,8	-0,1	-0,7	-1,0	-0,9	0,5	0,0	0,5	-0,2
2,1	-1,0	1,0	2,1	1,5	2,3	1,3	0,3	0,6	1,1
2,2	1,0	0,9	2,5	2,8	2,6	0,3	0,2	0,3	1,0
2,5	1,2	1,3	2,3	2,5	2,5	1,0	0,6	0,6	1,1
2,2	0,9	1,1	2,2	2,1	1,3	0,6	0,4	0,5	1,1
3,3	2,7	1,0	1,2	1,6	1,2	1,0	1,2	1,5	1,7
-0,8	0,1	0,0	0,2	0,4	0,1	-0,9	0,9	0,5	0,5
2,5	2,9	1,0	1,4	2,0	1,3	0,1	2,1	2,0	2,2
1,0	0,1	-0,9	0,4	0,9	0,0	1,5	-0,8	0,2	-0,1
3,6	3,0	0,2	1,8	2,9	1,3	1,7	1,3	2,2	2,1
3,6	2,8	0,5	1,7	2,9	1,6	1,9	1,2	2,2	2,1
3,4	2,8	1,2	1,1	1,5	1,1	1,0	1,3	1,6	1,7
2,8	3,3	1,6	1,3	1,5	1,5	1,1	1,0	1,7	1,7
2,0	1,8	0,9	1,2	2,0	-0,4	3,0	1,6	1,7	0,8
1,0	3,9	1,8	-0,7	2,0	0,7	0,6	1,5	1,1	0,1

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in duizenden personen					
(Beroeps)bevolking en arbeidsaanbod					
Bevolking	76	56	38	26	36
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel (b)	53	39	34	31	37
Beroepsbevolking (b)	-34	49	80	51	166
w.v. werkzame beroepsbevolking (b)	-129	-22	58	120	231
werkloze beroepsbevolking (b)	95	71	22	-70	-64
Arbidsaanbod (c)	48	-28	79	111	187
w.v. structureel	84	76	62	57	79
conjunctureel	-36	-104	17	53	108
niveau					
Participatiegraad 15-74 jaar (%) (b)	67	68	68	68	70
mutaties per jaar in %					
(Beroeps)bevolking en arbeidsvolume					
Bevolking	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel (b)	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3
Beroepsbevolking (b)	-0,4	0,6	1,0	0,6	2,0
Werkzame beroepsbevolking (b)	-1,6	-0,3	0,7	1,5	2,9
Werkzame personen	-0,6	-1,2	0,7	2,2	3,0
Arbeidsvolume in gewerkte uren	-1,1	0,3	-0,3	1,9	2,9
w.v. marktsector	-2,6	0,4	-0,5	2,3	3,2
zorgsector	4,3	1,4	2,3	2,9	2,8
overheid	3,4	-1,8	-1,2	-1,5	1,1
Arbeidsvolume zelfstandigen in gewerkte uren	-2,2	2,7	2,4	4,6	4,3
niveaus in duizenden werkzame personen					
Arbeidsvolume totaal	8381	8283	8339	8519	8771
w.v. marktsector	6149	6050	6074	6227	6422
zorgsector	1155	1154	1194	1229	1266
overheid	993	995	988	979	995
Arbeidsvolume zelfstandigen	1244	1258	1280	1328	1374
Aantal gewerkte uren per werkzaam persoon	1427	1448	1434	1430	1430
Werkloosheid (b)					
Werkloze beroepsbevolking (in duizenden personen)	395	466	489	419	355
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	4,8	5,7	5,9	5,0	4,2
Nationale definitie (b, d)					
Werkloosheid (in duizenden personen)	451	528	536	468	402
Werkloosheidspercentage (niveau in % beroepsbevolking)	6,1	7,1	7,2	6,2	5,3
(a) Niveaus in personen in de prognosejaren afgerond op hele vijfduizenden.					
(b) 2003-2014: bron CBS; andere jaren berekeningen CPB, gebaseerd op CBS-cijfers van vóór revisie.					
(c) Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen (bron: Nationale rekeningen) en de werkloze beroepsbevolking (internationale definitie).					
(d) De mutatie in de prognosejaren is gebaseerd op de mutatie volgens de internationale definitie.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
64	85	85	78	62	49	61	72	95	110
58	56	41	40	88	97	27	21	85	90
152	66	-29	1	132	68	-40	34	25	110
189	3	-83	2	50	-63	-52	80	55	125
-37	63	54	-1	81	131	13	-46	-35	-10
106	-13	-6	75	64	49	-3	27	65	80
101	82	78	70	43	55	63	54	65	65
5	-96	-84	5	21	-6	-65	-27	0	15
70	71	70	70	71	71	70	70	70	70
0,4	0,5	0,5	0,5	0,4	0,3	0,4	0,4	0,6	0,6
0,5	0,5	0,3	0,3	0,7	0,8	0,2	0,2	0,7	0,7
1,8	0,8	-0,3	0,0	1,5	0,8	-0,4	0,4	0,3	1,2
2,3	0,0	-1,0	0,0	0,6	-0,8	-0,6	1,0	0,7	1,5
1,6	-0,9	-0,7	0,9	-0,2	-0,9	-0,2	0,8	1,1	1,0
1,7	-1,4	-0,7	0,9	-0,9	-0,8	0,2	0,8	1,3	0,9
1,2	-2,7	-1,3	1,2	-1,2	-0,9	0,5	1,4	1,4	1,2
3,6	2,9	1,8	2,5	1,5	-0,4	-1,4	-2,0	0,0	0,4
2,7	2,4	0,8	-2,0	-1,4	-0,8	0,1	0,2	1,6	-0,6
0,1	-0,5	0,7	1,7	1,0	1,0	2,0	1,0	0,9	0,6
8914	8838	8778	8854	8836	8754	8739	8811	8910	9005
6500	6366	6245	6310	6287	6221	6237	6335	6415	6510
1312	1349	1400	1425	1443	1434	1407	1380	1380	1385
1012	1032	1045	1032	1021	1016	1011	1014	1030	1025
1386	1383	1382	1409	1436	1479	1497	1510	1515	1520
1430	1422	1421	1423	1413	1415	1420	1419	1420	1420
318	381	435	434	516	647	660	614	580	570
3,7	4,4	5,0	5,0	5,8	7,3	7,4	6,9	6,5	6,3
357	434	479	473	560	708	709	680	635	620
4,6	5,5	6,1	6,1	7,1	8,9	9	8,6	8	7,8

	2003	2004	2005	2006	2007
	% bbp				
Collectieve uitgaven					
Openbaar bestuur	10,5	10,0	9,7	9,5	9,3
Veiligheid	1,6	1,7	1,6	1,7	1,7
Defensie	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1
Infrastructuur	1,7	1,6	1,6	1,7	1,7
Onderwijs	5,2	5,2	5,1	5,1	5,1
Zorg (a)	6,7	6,7	6,6	8,0	8,0
w.v. AWBZ	3,6	3,6	3,6	3,6	3,4
Zvw (a)	3,1	3,1	3,0	4,3	4,2
overig (o.a. WMO)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3
Sociale zekerheid	11,4	11,3	10,9	11,0	10,5
w.v. AOW/ANW	4,7	4,6	4,5	4,4	4,3
WW en bijstand	2,0	2,0	2,0	1,8	1,5
arbeidsongeschiktheid	2,3	2,1	1,9	1,7	1,7
overig (o.a. zorgtoeslag)	2,5	2,5	2,5	3,0	3,0
Overdrachten aan bedrijven	2,0	1,8	1,6	1,5	1,5
Internationale samenwerking	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9
Rente	2,4	2,3	2,2	2,0	2,0
Bruto collectieve uitgaven (a)	44,5	43,6	42,4	43,5	42,7
Niet-belastingmiddelen	6,3	6,7	6,8	7,3	6,9
w.v. materiële verkopen	2,8	2,9	2,8	2,7	2,7
gasbaten	0,8	0,9	1,0	1,5	1,3
overige inkomsten	2,6	2,9	3,0	3,1	2,9
Netto collectieve uitgaven (a)	38,2	36,9	35,6	36,2	35,8
Collectieve lasten (a)	35,2	35,2	35,4	36,4	36,0
w.v. belastingen	22,2	22,1	23,2	23,3	23,5
premies wettelijke sociale verzekering	13,0	13,1	12,2	13,1	12,6
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector (b)	-3,0	-1,7	-0,3	0,2	0,2
w.v. centrale overheid (b)	-2,7	-1,6	0,1	0,8	0,5
lokale overheid	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3	-0,4
wettelijke sociale verzekering	0,0	0,2	-0,1	-0,3	0,0
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-1,5	-0,4	0,7	0,1	-1,1
EMU-schuld collectieve sector	49,3	49,6	48,9	44,5	42,4
	mutaties per jaar in %				
Diversen					
Loonvoet sector overheid	3,9	4,2	3,3	3,1	3,9
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	3,9	4,1	2,7	1,4	2,2
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (imoc)	1,8	-0,1	1,6	1,4	1,5
Prijs bruto overheidsinvesteringen (iboi)	1,9	0,7	0,8	2,0	2,4
Werkgelegenheid sector overheid (% totaal)	16,0	15,7	15,4	14,9	14,6
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg (% totaal)	12,4	12,5	12,9	13,0	12,9
(a) Vanaf 2006 komen zowel de collectieve uitgaven als de collectieve lasten hoger uit als gevolg van de invoering van de Zvw (verschil in 2006 1,5% bbp).					
(b) In 2013 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,6% bbp.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
9,5	10,6	10,3	9,9	9,8	9,5	9,5	9,0	8,8	8,7
1,7	1,9	1,8	1,7	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6
1,1	1,2	1,3	1,3	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0	1,0
1,8	1,9	1,9	1,8	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4
5,1	5,5	5,5	5,4	5,3	5,3	5,4	5,3	5,3	5,2
8,1	9,1	9,4	9,5	9,8	9,9	9,8	9,5	9,5	9,4
3,1	3,5	3,6	3,6	4,0	3,9	3,8	2,6	2,5	2,5
4,6	5,2	5,3	5,3	5,3	5,5	5,4	5,7	5,7	5,7
0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	1,2	1,2	1,2
10,8	11,9	12,1	12,3	12,4	12,7	12,6	12,2	12,1	11,7
4,3	4,7	4,7	4,8	5,0	5,1	5,2	5,2	5,2	5,1
1,4	1,8	2,0	2,0	2,2	2,5	2,3	2,1	1,9	1,8
1,7	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	2,0	1,9	1,9	1,9
3,4	3,7	3,7	3,8	3,6	3,4	3,1	3,0	3,0	2,9
1,5	2,3	2,1	1,7	1,7	1,7	1,5	1,4	1,4	1,4
2,0	1,7	2,0	1,8	1,8	1,9	2,0	1,9	1,4	1,6
2,0	2,0	1,8	1,8	1,6	1,5	1,4	1,3	1,2	1,2
43,7	48,0	48,1	47,1	47,1	47,1	46,4	44,9	43,8	43,4
7,6	7,2	7,1	7,0	7,2	8,1	6,6	5,5	4,6	4,5
2,7	2,7	2,7	2,7	2,7	2,6	2,6	2,5	2,4	2,4
1,9	1,4	1,5	1,6	2,0	2,1	1,4	0,7	0,3	0,3
3,0	3,1	2,8	2,6	2,6	3,4	2,6	2,3	1,8	1,8
36,2	40,8	41,1	40,1	39,9	39,0	39,8	39,4	39,2	38,9
36,4	35,4	36,1	35,9	36,0	36,6	37,5	37,5	37,5	37,7
22,9	22,6	23,0	22,1	21,3	21,7	22,6	23,3	23,0	23,5
13,5	12,8	13,1	13,8	14,7	15,0	14,8	14,2	14,5	14,2
0,2	-5,4	-5,0	-4,3	-3,9	-2,4	-2,4	-1,9	-1,7	-1,2
0,4	-3,2	-3,7	-2,6	-2,9	-0,7	-1,1	-1,7	-2,1	-1,6
-0,7	-0,8	-1,1	-0,7	-0,4	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3	-0,2
0,5	-1,4	-0,3	-1,0	-0,6	-1,3	-0,9	0,2	0,6	0,6
-1,1	-3,6	-3,6	-3,6	-2,3	-0,8	-0,6	-1,0	-1,6	-1,2
54,5	56,5	59,0	61,7	66,4	67,9	68,2	66,3	65,4	64,1
3,8	3,9	0,9	2,1	2,7	1,5	2,0	0,6	2,2	2,2
3,2	3,2	0,4	1,0	1,5	0,1	1,6	0,8	1,9	1,9
3,2	0,4	2,0	0,9	2,3	1,2	0,0	0,3	0,7	1,2
2,9	0,7	2,5	0,8	0,6	0,6	-0,4	-0,9	0,2	0,6
14,5	14,9	15,3	14,8	14,6	14,5	14,4	14,3	14,3	14,1
13,2	13,6	14,2	14,5	14,7	14,8	14,5	14,1	14,0	13,9

	2003	2004	2005	2006	2007
Inactieven/actieven					
Inactieven (duizenden uitkeringsjaren)	4090	4131	4141	4110	4044
w.v. AOW	2264	2300	2340	2380	2427
ANW	125	120	114	110	103
ziekteverzuim	315	286	279	321	319
arbeidsongeschiktheid totaal	816	801	778	730	715
werkloosheidsuitkering	223	271	281	240	184
bijstand (WWB/IOAW/IOAZ, duizenden personen)	348	355	350	328	296
Arbeidsvolume (duizenden mensjaren) (a)	6425	6407	6432	6538	6732
i/a-ratio (%)	63,7	64,5	64,4	62,9	60,1
mld euro					
Vermogenspositie werknemersfondsen (b)					
AO	4¼	4	2¾	2¼	1¾
AWF/UFO	4¼	4¼	4½	4½	5½
Vermogenspositie AWBZ en Zvw					
AWBZ/Wlz	-2¾	-¾	¼	¼	¾
Zvw	-2¼	-3¾	-5¾	-7¼	-7½
(a) Exclusief ziekteverzuim.					
(b) De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar. Bij AWBZ/Wlz en Zvw is het normvermogen op nul gesteld.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
4012	4123	4261	4346	4450	4620	4731	4781	4805	4815
2480	2544	2605	2695	2811	2904	2978	3038	3080	3100
97	90	83	76	66	50	36	31	30	25
306	313	326	323	315	302	293	296	300	295
706	701	704	700	666	667	672	670	665	660
148	197	234	225	262	335	364	343	320	305
275	278	308	326	331	362	388	403	415	420
6875	6786	6730	6775	6740	6696	6684	6735	6805	6865
58,4	60,8	63,3	64,1	66,0	69,0	70,8	71,0	70,6	70,1
1¼	1¼	2¼	2¼	3½	2½	1¼	1¼	3¼	5¼
7½	4¼	¾	-2¼	-6	-10½	-13	-15¼	-16	-16¼
-¾	-4	-7¼	-10½	-15	-18¼	-21	-20½	-18	-15¼
-6¼	-9¼	-5¼	-4½	-3½	-1½	-1	-¾	0	0

Bijlage 10 Belasting- en premietarieven, 2013-2017

	2013	2014	2015	2016	2017
	in %				
Tarieven loon- en inkomstenheffing					
AOW-premie eerste en tweede schijf (niet voor 65-plussers)	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
ANW-premie eerste en tweede schijf	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60
AWBZ/Wlz-premie eerste en tweede schijf	12,65	12,65	9,65	9,65	9,65
Belastingtarief eerste schijf	5,85	5,10	8,35	8,40	8,40
Belastingtarief tweede schijf	10,85	10,85	13,85	12,25	12,65
Belastingtarief derde schijf	42	42	42	40,40	40,80
Belastingtarief vierde schijf	52	52	52	52	52
Overige tarieven					
AOF basispremie werkgever	4,00	4,95	5,25	5,88	5,81
AOK gedifferentieerde premie werkgever	0	0	0	0	0
WHK premie UWV werkgever	0,55	1,03	1,15	1,12	1,12
WKO premie werkgever (a)	0,50	0,50	0,50	0,50	0,50
WW gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	2,75	2,68	2,16	1,78	1,62
WW marginale AWF-premie werkgever	1,70	2,15	2,07	2,44	2,42
WW marginale AWF-premie werknemer	0	0	0	0	0
Inkomensafhankelijke Zvw-premie	7,75	7,50	6,95	6,75	6,70
	in euro's				
Schijven en kortingen loon- en inkomstenheffing					
Lengte eerste belastingschijf	19645	19645	19822	19922	20022
Lengte tweede belastingschijf (geboren op of na 1-1-1946)	13718	13718	13767	13793	13820
Lengte tweede belastingschijf (geboren vóór 1-1-1946)	13910	13910	14035	14105	14176
Lengte derde belastingschijf (geboren op of na 1-1-1946)	22628	23168	23996	32706	33764
Lengte derde belastingschijf (geboren vóór 1-1-1946)	22436	22976	23728	32394	33408
Algemene heffingskorting	2001	2103	2203	2242	2211
Algemene heffingskorting 65-plus	1034	1065	1123	1145	1130
Arbeidskorting	1723	2097	2220	3103	3275
Alleenstaande-ouderkorting	947	947	0	0	0
Combinatiekorting	0	0	0	0	0
Aanvullende combinatiekorting	1024	1024	1033	1039	1045
Inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting	1109	1109	1119	1730	1738
Ouderenkorting	1032	1032	1042	1187	1079
Ouderenkorting boven inkomensgrens	150	150	152	70	71
Alleenstaande-ouderenkorting	429	429	433	436	439
Aanvullende ouderenkorting	0	0	0	0	0
Overige inkomensgrenzen en nominale zorgpremie					
Franchise AWF	0	0	0	0	0
Maximum premie-inkomensgrens WNVZ	50853	51414	51976	52763	53656
Maximum premie-inkomensgrens Zvw	50853	51414	51976	52763	53656
Nominale zorgpremie per volwassene (b)	1213	1098	1158	1199	1252
Standaardpremie Zvw t.b.v. zorgtoeslag	1478	1329	1408	1468	1498

(a) De premie Wet Kinderopvang is t/m 2014 een opslag op de wachtgeldpremie, vanaf 2015 een opslag op de Aof-premie.
(b) NZa-premie; exclusief gemiddelde eigen betalingen.

Bijlage 11 Nominaal besteedbare inkomens, 2016

	Mediaan nominaal besteedbaar inkomen in euro	Omvang in % totaal (a)
Inkomensniveau (b)		
< 175% WML	19300	36
175 - 350% WML	34400	39
350 - 500% WML	51400	15
> 500% WML	73700	10
Inkomensbron (c)		
Werkenden	39000	63
Uitkeringsgerechtigden	18800	10
Gepensioneerden	24500	25
Huishoudtype		
Tweeverdieners	42400	52
Alleenstaanden	21200	42
Alleenverdieners	34300	6
Gezinssamenstelling (d)		
Met kinderen	42400	26
Zonder kinderen	31400	49
Alle huishoudens	31800	100
<p>(a) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2016. (b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; bruto minimumloon (WML) is in 2016 ongeveer 19.800 euro. (c) De indeling naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner. (d) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.</p>		

Bijlage 12 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 2003-2017

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in %					
Koopkracht (statisch) (a)					
Mediaan alle huishoudens	-1,2	0,2	-1,4	1,9	1,2
Koopkracht standaardhuishoudens (b)					
Tweeverdieners met kinderen, modaal + ½ x modaal	-1,5	1,8	-2,3	1,0	2,0
Tweeverdieners met kinderen, 2x modaal + ½ x modaal	-1,0	0,7	-2,6	4,1	2,1
Tweeverdieners zonder kinderen, modaal + modaal	-1,4	0,4	-3,0	1,4	1,9
Tweeverdieners zonder kinderen, 2x modaal + modaal	-0,9	0,2	-2,8	0,9	2,0
Alleenstaande, minimumloon	-0,3	0,3	-2,3	1,7	1,6
Alleenstaande, modaal	-1,4	0,4	-3,1	1,5	1,9
Alleenstaande, 2x modaal	-0,5	0,1	-2,7	0,7	2,0
Alleenstaande ouder, minimumloon	-0,3	0,1	-2,6	1,4	1,6
Alleenstaande ouder, modaal	-1,1	2,0	-1,0	2,2	2,0
Alleenverdiener met kinderen, modaal	-1,5	0,7	-1,9	1,6	1,5
Alleenverdiener met kinderen, 2x modaal	-0,5	-0,6	-3,0	6,4	1,9
Minimumuitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	-0,9	0,2	-1,0	3,5	1,0
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande	-1,1	-0,1	-2,2	1,7	1,0
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande ouder	0,2	0,4	-1,0	2,6	1,2
AOW alleenstaande, alleen AOW	-0,8	0,6	-0,7	3,6	1,2
AOW alleenstaande, AOW + 10.000 euro aanvullend	0,4	-0,6	-1,5	2,6	1,2
AOW paar, alleen AOW	-1,0	0,4	-0,3	2,2	1,2
AOW paar, AOW + 10.000 euro aanvullend pensioen	0,5	-0,4	-1,2	6,5	1,4
Bruto modaal inkomen (euro's per jaar)	28500	29000	28500	29500	30000
Prijnsindex					
Nationale consumentenprijsindex (cpi)	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6
mld euro					
Lonen bedrijven					
Brutoloon	170,8	173,0	176,8	185,0	196,6
Loonkosten	215,1	217,9	221,3	229,6	244,4
% loonkosten					
Sociale lasten bedrijven					
Totaal	45,5	45,6	45,6	43,3	42,6
w.v. werkgevers	21,4	21,5	21,1	19,4	19,6
w.v. pensioenpremie	8,7	8,7	8,2	7,3	7,7
sociale verzekering	9,3	9,5	9,2	8,9	8,7
loondoorbetaling bij ziekte	2,7	2,7	2,9	2,8	2,6
overig	0,7	0,7	0,7	0,5	0,5
w.v. werknemers	24,1	24,1	24,5	23,8	23,1
w.v. pensioenpremie	3,8	3,9	4,2	3,8	3,8
sociale verzekering	4,3	4,2	4,1	4,3	4,0
loon- en inkomstenheffing	17,1	17,1	17,5	17,4	17,3
toeslagen	-1,1	-1,1	-1,2	-1,7	-2,0
<p>(a) Vanaf 2004 is de koopkracht gebaseerd op de Nationale rekeningen na revisie en bestaat de koopkracht een groter aantal huishoudens (zie MEV2015, kader hoofdstuk 3). De statische koopkracht houdt geen rekening met overgangen zoals promotie, baanverlies, samenwonen, scheiden en gezinsuitbreiding. Incidentele loonontwikkeling wordt niet meegenomen. De mediaan is de middelste van de naar grootte gerangschikte koopkracht van huishoudens. Dat wil zeggen dat de helft van alle huishoudens een hogere koopkracht heeft en de helft een lagere koopkracht.</p> <p>(b) De mogelijkheid om de algemene heffingskorting te verzilveren tegen de heffing van de partner is vanaf 2009 beperkt voor partners die geboren zijn in 1972 of later zonder kinderen tot 6 jaar. Deze beperking is vanaf 2011 meegenomen in de koopkrachtcijfers.</p>					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
0,1	1,4	-0,5	-1,2	-1,9	-1,3	1,4	1,0	2,3	0,2
-1,0	2,1	-0,8	-1,0	-0,8	-1,5	3,0	0,7	4,8	0,3
-0,7	2,0	-0,8	-1,3	-1,7	-1,3	1,5	1,3	3,1	0,4
-0,8	2,2	-0,6	-1,3	-0,7	-0,2	2,3	0,7	3,7	0,2
-0,7	2,1	-0,7	-1,2	-1,8	-0,5	1,2	1,2	2,4	0,4
-0,5	2,2	-0,2	-0,8	-1,0	-0,2	3,5	1,0	6,3	0,3
-0,8	2,2	-0,5	-1,0	-1,0	-0,6	2,3	0,7	3,7	0,2
-0,6	2,0	-0,8	-1,1	-2,4	-0,6	0,5	1,6	1,7	0,5
5,2	4,1	-0,1	-0,6	-1,7	0,2	-0,1	10,8	5,4	-0,2
-0,8	3,9	-0,7	-0,8	-1,1	-1,2	1,5	2,6	4,9	-0,1
-0,8	1,8	-1,2	-1,4	-2,2	-1,4	0,0	-2,1	3,0	-0,8
-1,0	1,4	-0,9	-1,8	-2,9	-1,2	0,5	1,1	1,4	0,0
-0,6	2,1	-0,4	-0,7	-2,2	-1,5	0,6	1,3	1,3	-1,7
-0,5	1,9	-0,2	-1,3	-1,5	-1,8	1,4	0,1	1,0	-1,4
-0,3	3,3	-0,5	-0,6	-1,8	-1,7	1,1	0,1	1,1	-1,3
-0,3	2,8	-0,2	-1,2	-1,0	0,6	1,4	0,5	1,8	-1,5
-0,3	1,1	-0,5	-1,6	-1,2	-3,3	0,1	-0,3	0,8	-1,6
-0,5	2,5	-0,3	-1,6	-1,3	0,9	0,1	0,1	1,4	-0,9
-0,4	1,1	-0,5	-1,6	-1,4	-3,5	-0,1	-1,1	1,0	-1,5
31500	32500	32500	33000	33000	34500	34500	35500	36500	37000
2,5	1,2	1,3	2,3	2,5	2,5	1,0	0,6	0,6	1,1
205,7	206,7	206,3	211,8	213,4	213,9	214,3	220,4	227,6	235,4
258,1	259,7	257,3	265,1	269,3	270,0	274,4	279,9	289,8	299,3
43,5	42,9	43,2	43,4	44,5	44,9	45,2	44,6	44,2	44,3
20,3	20,4	19,8	20,1	20,8	20,8	21,9	21,2	21,4	21,4
8,2	8,4	7,2	7,3	7,5	7,9	8,0	7,6	7,6	7,7
8,9	8,9	9,4	9,6	10,2	9,9	11,0	10,6	10,8	10,6
2,7	2,8	2,9	2,9	2,7	2,6	2,5	2,6	2,7	2,6
0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5
23,2	22,6	23,3	23,3	23,7	24,1	23,2	23,3	22,7	23,0
3,7	4,1	4,3	4,3	4,4	4,4	3,9	3,6	3,6	3,7
3,9	2,7	2,8	3,0	3,1	3,0	2,6	2,7	2,8	2,8
17,9	18,2	18,7	18,5	18,5	18,8	18,7	19,0	18,4	18,5
-2,4	-2,5	-2,4	-2,5	-2,2	-2,1	-1,9	-2,0	-2,1	-2,0

Verklaring van afkortingen

ABP	Pensioenfonds voor overheid en onderwijs
ABS	Asset-backed securities (gesecuritiseerde leningen)
AEX	Amsterdam Exchange Index
Aiq	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AO	Arbeidsongeschiktheid
Aof	Arbeidsongeschiktheidsfonds
Aok	Arbeidsongeschiktheidskas
AOW	Algemene Ouderdomswet
AOW'ers	Personen met een uitkering op basis van de Algemene Ouderdomswet
AQR	Asset Quality Review
Awf	Algemeen Werkloosheidsfonds
bbp	Bruto binnenlands product
BIG	Beroepen in de individuele gezondheidszorg
BLO	Beleidsmatige lastenontwikkeling
BoE	Bank of England; de Britse centrale bank
bpm	Belasting van personenauto's en motorrijwielen
btw	Belasting op de toegevoegde waarde
CA	Comprehensive Assessment
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CDS	Credit default swap
CEP	Centraal Economisch Plan
COA	Centraal Orgaan opvang asielzoekers
CPB	Centraal Planbureau
cpi	Consumentenprijsindex
CRD	Capital Requirements Directive; richtlijn kapitaaltoereikendheid
CRR	Capital Requirements Regulation; verordening kapitaaltoereikendheid
DAX	Deutscher Aktienindex, index Duitse aandelenkoersen
dga	Directeur-groootaandeelhouder
DNB	De Nederlandsche Bank
DTA	Deferred Tax Asset; latente belastingvordering
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EFSF	European Financial Stability Facility
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESA2010	European System of National and Regional Accounts 2010; Europees Systeem van Rekeningen 2010
ESM	European Stability Mechanism
ETS	Emission Trading Scheme
EU	Europese Unie
FDIC	Federal Deposit Insurance Company
Fed	Federal reserve system

fte	full time equivalent (arbeidsjaar)
GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
hicp	Europees geharmoniseerde consumentenprijsindex
HLZ	Hervorming langdurige zorg
HWWI	Hamburgisches Weltwirtschaftsinstitut
i/a-ratio	Inactieven/actieven ratio
IAB	Inkomensafhankelijke bijdrage (voor de Zvw)
IB/IH	Inkomstenbelasting/inkomstenheffing
iboi	Prijsmutatie bruto overheidsinvesteringen
ICT	Informatie- en communicatietechnologie
ILO	International Labour Organization
IMF	Internationaal Monetair Fonds
imoc	Prijs overheidsconsumptie, netto materieel
ING	Internationale Nederlanden Groep
IOAZ	Inkomensvoorziening voor Oudere en Gedeeltelijk Arbeidsongeschikte Gewezen Zelfstandigen
LIV	Lage-inkomensvoordeel
LNG	Liquefied/liquid natural gas; vloeibaar aardgas
LTRO	Longer Term Refinancing Operations
LTV	Loan-to-value ratio
MBI	Macrobeheersinstrument
MEV	Macro Economische Verkenning
mkb	Midden- en kleinbedrijf
MKOB	Mogelijkheid Koopkrachttegemeetkoming Oudere Belastingplichtigen
mld	Miljard
mln	Miljoen
MTO	Medium-term objective; middellangetermijndoelstelling voor het overheidstekort in het kader van de Europese begrotingsregels
NAM	Nederlandse Aardolie Maatschappij
NBER	National Bureau of Economic Research
nFTK	Nieuw Financieel Toetsingskader
NHG	Nationale hypotheekgarantie
NIESR	National Institute of Economic and Social Research
NiGEM	National Institute Global Econometric Model
NNI	Netto nationaal inkomen
NR	Nationale rekeningen (CBS)
NZA	Nederlandse Zorgautoriteit
OECD	Organization for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
ozb	Onroerendezaakbelasting
Pemba	Wet Premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheid
pep	Per eenheid product
pgb	Persoonsgebonden budget
PMI	Purchasing Manager Index

QE	Quantitative easing; kwantitatieve geldverruiming
R&D	Research and development (oftewel O&O: onderzoek en ontwikkeling)
SDE+	Stimulering duurzame energieproductie
SER	Sociaal-Economische Raad
SGP	Stabiliteits- en Groeipact
SNS	Samenwerkende Nederlandse Spaarbanken
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TLTRO	Targeted Longer Term Refinancing Operations
TTF	Title Transfer Facility, een virtuele markt voor aardgas in Nederland
UFO	Uitvoeringsfonds voor de overheid
UFR	Ultimate forward rate (berekende rekenrente na het laatste liquide punt in de swaptermijnmarkt.)
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VIB	Vermogensinkomensbijtelling in de AWBZ.
VK	Verenigd Koninkrijk
vpb	Vennootschapsbelasting
VPL	Wet aanpassing fiscale behandeling VUT/prepensioen en introductie levensloopregeling
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde uittreding
VWS	Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport
Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen
WBSO	Wet Bevordering Speur- & Ontwikkelingswerk
Wgf	Wachtgeldfonds
WHK	Werkhervattingskas
WIA	Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen
WIOD	World Input-Output Database
WKA	Wet op de ketenaansprakelijkheid
Wko	Wet kinderopvang
Wlz	Wet langdurige zorg
WML	Wet minimumloon en minimumvakantiebijslag
wml	Wettelijk minimumloon voor volwassenen
Wmo	Wet maatschappelijke ondersteuning
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WSW	Wet Sociale Werkvoorziening
WTCG	Wet Tegemoetkoming Chronisch zieken en Gehandicapten
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet werk en bijstand
Zvw	Zorgverzekeringswet
ZW	Ziektewet

Deze publicatie is een uitgave van:

Sdu Uitgevers
Postbus 20025 | 2500 EA Den Haag
T (070) 378 9911

Maart 2016 | ISBN 978-90-1239-758-2